

B. SZABÓ JÁNOS

BETHLEN GÁBOR HADAI A HARMINCÉVES HÁBORÚBAN

A kora újkori hadügyi fejlődés Kelet-Közép-Európában: az Erdélyi Fejedelemség példája a XVII. század első felében (2. rész)*

Gábor Bethlen's armies in the Thirty Years' War

Military Development in East-Central Europe in the Early Modern Age: the case of the
Principality of Transylvania in the first half of the 17th century (Part II)

The papers on the wars of Transylvanian Prince Gábor Bethlen (1613–1629) are just as much burdened with misunderstandings and ideological dead weight in Hungarian historical studies as the whole historical period. The real complexity of Hungarian warfare became practically unexplorable from a very tight-cut and misinterpreted “national” viewpoint, the achievements of the Hungarian and Transylvanian soldiers of the time got lost lacking the proper and real standards; or on the contrary they were grotesquely overestimated, and their virtues and weak points were often quite misunderstood. It has not been otherwise in the case of Transylvanian Prince Gábor Bethlen, who enjoys an almost ritual respect; and although military-history works raised him on a pedestal, the questions between the lines – was he really a good military leader, did he have an adequate army – remained unanswered. However, it looks like that by now all this has lost its importance: in the shadow of Bethlen the ‘statesman’, Bethlen the ‘soldier’ has gradually disappeared from the topics of the historical studies of Hungarian Early Modern Age.

There wasn't that much uncertainty in the heads of contemporaries. As the example of Thomas Roe, an English diplomat in Constantinople, shows the one-sidedness and weakness of the Prince's army was a known fact, but despite that, his army was also seen as a useful and very efficient instrument in Bethlen's hands, which from time to time – in 1621, 1623 and also in 1626 – proved to be a worthy opponent of the Habsburg armies of the time. Bethlen, however, was not only a soldier, but also a politician and a statesman, too, who –when compared to most of his military leader contemporaries – had an extremely wide authority. His military decisions thus should always be analyzed in a much wider political field as compared to the usual military history approach. Although Bethlen risked much with every of his military ventures, he always tried to optimize the risks as much as possible: parallel with his wars he tried to find diplomatic solutions, too, and acting mostly isolated and leaning on his own limited resources, from time to time he accepted modest gains, too, when it was already within reach.

In his case thus it can also be said with certainty that his actions can be analyzed no other way than through the study of the tight interdependence of his foreign policy and his military steps. Special attention has to be paid to the unique and tight connections he had with the Ottoman Empire. These considerations might help us to clarify the image of Bethlen in European and Anglo-Saxon historical studies which so far gave one-sided, deficient, sometimes even ill-intentioned interpretations of the Prince's actions.

János B. Szabó hadtörténész, a Budapesti Történeti Múzeum tudományos munkatársa, fő kutatási területe a tatárjárás, a mohácsi csata és a könnyűlovasság története. Szerzője: Az Erdélyi Fejedelemség hadserege (Budapest, 1996) c. műnek. E-mail: janos.bszabo@gmail.com

Keywords: Thirty Years' War, Principality of Transylvania, Ottoman Empire, military revolution, Hungarian historiography, military thinking, methodism, light cavalry, the Battle of White Mountain, the Siege of Érsekújvár, Gábor Bethlen, Charles Bonaventure de Bucquoy, Albrecht von Wallenstein

* A tanulmány első részét lásd: *Hadtörténelmi Közlemények*, 126. (2013) 4. sz. 963–988. o.

„Ez nagyemlékezetű Bethlen Gábor igen martialis ember vala, kitől hallottam mondatni: hogy csak volna más, ki procurálná az hadak fizetését s derék hadaknak egybenszerzését s újítását, profontolását, egyébiránt az hadviselést abban való minden molestiákkal örömezt felvenné, és soha honnyában is lakni békességben nem kívánna, hanem hadakozásban töltené egész életét. Nagy gyönyörűsége volt hadainak mustrálásiban, rendeléseiben, az jó vitézlő emberekben; sok szép lövészerszámokat öntetett, erősségeket építtetett ...”

(*Kemény János önéletírása*¹)

Janus-arcú historiográfia: kell-e nekiünk Bethlen Gábor, a katona?

2013 nyarán, amikor befejeztem e tanulmány kéziratának első részét, már – illetve még – nagyon szilárd elképzeléseim voltak a folytatásról. A nagy erdélyi fejedelem trónra lépésének 400. évfordulója alkalmából tartott konferenciák, megjelentetett kötetek azonban több új tényező továbbgondolására késztettek, és így az eredetileg tervezett rövid összegző írás helyett végül egy „nyitott végű”, problémafelvető munka született.²

Nem kis része volt ebben kiváló lektoraim észrevételeinek, amelyek közül Czigány István alábbi megállapítását találtam különösen elgondolkodtatónak: „Abban hogy az angolszász hadtörténeti munkák hemzsegnék a közép- és kelet-európai térségre vonatkozó hibás és elnagyolt állításoktól, sztereotípiáktól, nincs semmi novum. Geoffrey Parker vagy két évtizede megjelent munkáiban a magyarországi hadszíntéren folyó oszmán ellenes harcokról például annyit jegyzett meg, hogy az zsákmányért és rabokért folyt, amelyben természetesen van igazság...”³

Némi lemondás érződik ki annak a hadtörténésznek a soraiból, aki pályája elején már ígéretes kutatóként mutatkozott be az 1980-as nagy Bethlen-émlékkonferencián, s aki legtöbb kortársát évekkal megelőzve foglalkozott Magyarországon az angolszász világban épp divatosá váló „military revolution” teória korai jelenségeivel.⁴

Csak hogy Parker híres könyve 1988-ban, Wilsoné pedig 21 évvel később, 2009-ben jelent meg⁵, és mára azóta is eltelt újabb négy év. Tehát Parker „nagyléptékű felületesség” óta kerek negyedszázad telt el, és hiába nyíltak ki azóta a határok, a magyar tudó-

¹ *Kemény János Önéletírása* 100. o.

² Külön köszönetet mondok R. Várkonyi Ágnesnek, Péter Katalinnak és Czigány Istvánnak, akik rám szánták értékes idejüket, és megosztották benyomásaikat, tapasztalataikat a historiográfia kérdések kapcsán. Továbbá köszönetet mondok Domokos Györgynek, Kármán Gábornak, Korpás Zoltánnak, Zeidler Miklósnak, Samuel Beňának és Farbak Péternek, a Budapesti Történeti Múzeum főigazgatójának, akik segítettek a nehezen hozzáférhető külföldi szakirodalom megszerzésében.

³ A teljes igazsághoz persze az is hozzá tartozik, hogy Parker könyvének jegyzetapparátusából kiderül, elvileg ismerte ő a magyarországi határvédelmi rendszer korszerűségét taglaló régebbi irodalmat (*Parker* 1988. 159. o. 18. j.), – csak épp ezt a „tudást”, az itáliai mérnökök szerepéről elmulasztotta beilleszteni a Kelet-Európával foglalkozó fejezetbe is. Mi tagadás, ott ez az információ igencsak kilógott volna szöveg általános „irányultságából”.

⁴ *Czigány* 1981. 526–539. o.; *Czigány István: A Rákóczi-szabadságharc hadserege a mustrák tükrében. Hadtörténelmi Közlemények*, 1986. 1. sz. 117–122. o.

⁵ *Peter H. Wilson: Europe's Tragedy. A New History of the Thirty Years War*. London, 2009. (E tanulmányban azonban egy későbbi paperback kiadásra hivatkozunk: *Wilson* 2010.)

mányosság egy jöttányit sem jutott volna előrébb, hogy megismertesse a világgal a saját eredményeit?

Hasonló családottság csendül ki egy másik történészgeneráció képviselője, R. Várkonyi Ágnes akadémikus nemrégiben megjelentett historiográfiai áttekintéséből is: „Első alkalommal a háromkötetes Erdély történetével került Bethlen Gábor fejedelemsége angol, francia és német nyelven a külföldi tudományosság asztalára, röviden hangsúlyozva, hogy részt vett Európa szövetségi rendszerében. Az áttörés azonban hiú remény maradt.”⁶

Ami azonban felkeltette a figyelmem, hogy ezen megállapítások után rendre elmarad annak boncolgatása, hogy vajon miért is történt így?

A hallgatás falai

Ha R. Várkonyi Ágnes legfrissebb historiográfiai összegzésétől húznánk egy képzeletbeli vonalat a múltba, Szilágyi Sándor 1866. évi Erdély történetéig,⁷ akár úgy is tűnhetne az utókor számára, hogy a kora újkorral foglalkozó magyar történészek egyik legfőbb feladata Bethlen és Erdély európai „emancipálása” lehetett. Ennek fényében pedig logikusnak tűnne az is, hogy erőfeszítéseik azokra a témakörökre koncentrálták volna, amelyek egyértelmű, a legkönnyebben felmutatható érintkezési felületeket kínáltak Európá más régióival, mint például a kultúrtörténet vagy az egyház- és vallástörténet.⁸

Természetesen mindenképpen ezen területek közé kellene tartoznia a diplomáciatörténetnek és végül – de nem utolsó sorban – a hadtörténetnek is, hiszen a katonai potenciál ismerete nélkül nehéz lenne értelmezni, hogyan is kerülhet be egy-egy hatalom egy katonai szövetségbe, és a háborúk végén születő békékben rögzített eredmények is szoros összefüggést mutatnak a felek katonai sikereivel, illetve sikertelenségével. A neves akadémikus azonban úgy vélekedik, hogy az arányok felborultak, s az ígéretes hazai kezdetek után a magyar kutatók munkái – igaz, sok egyéb tényező miatt is – sajnálatos módon „elvéreztek a politikátörténelmet a hadtörténelemmel azonosító felfogás ... zátonyain”.⁹

A XIX. század második felének szemléletmódjáról kétség kívül sokat elárul ez a megállapítás, hiszen ez az az időszak, amikor például a Monarchiában Anton Gindelynek a kül- és a belpolitikát, valamint a hadtörténetet sok szempontból szerencsésen szintetizáló munkái születtek – akinek német nyelvű monográfiáját máig szokás idézni a harmincéves háború nemzetközi irodalmában.¹⁰ Fiatalabb magyar kortársa – az R. Várkonyi Ágnes által is nagyra tartott – Angyal Dávid is igen nagy terjedelmet szentelt Bethlenről írva a politikai fejlemények mellett a hadi események leírásának például a *Magyar nemzet története* hatodik kötetében, melyben számos, máig figyelemre méltó megállapítást tett.¹¹

⁶ R. Várkonyi 2013. 11. o.

⁷ Szilágyi Sándor: Erdélyország története, tekintettel művelődésére. Pest, 1866. V–VII. o.

⁸ Eme feltevés téves voltára azonban mi sem világít rá jobban, mint a magyarországi és erdélyi protestantizmus történetének külföldi recepciója: Fazekas Gergely Tamás: A kora újkori magyar kálvinizmusról. BUKSZ, 2006. 2. sz. 143. o.

⁹ R. Várkonyi 2013. 14. o.

¹⁰ Igen sajnálatos, hogy a kor vezető harmincéves háború kutatójaként számon tartott Gindely Bethlen életrajza csak magyarul jelent meg – habár ebben igen csekély terjedelem jutott a hadi eseményeknek. Gindely Antal – Acsády Ignác: Bethlen Gábor és udvara 1580–1629. Budapest, 1890.

¹¹ Angyal 1898. Az ő munkásságáról s erről a munkájáról is igen elismerően írt R. Várkonyi Ágnes: Angyal Dávid, a történetíró. Tudománytörténeti vázlat. In: A konzervatív kortárs. Tanulmányok Angyal Dávidról. Szerk. Császtyay Tünde, Halász Ferenc, Ujváry Gábor. Budapest, 2009. 78–85. o.

A későbbiekben ez a fajta megközelítési mód inkább visszaszorulni látszott. Korszakosnak mondható, a magyar történészek szemléletét sokféleképpen – és alighanem az utókor által tudottnál és felvállaltnál sokkal mélyebben – befolyásoló Bethlen életrajzában Szekfű Gyula például úgy hozta közel kora mértékadó nyugat-európai történetírásához Bethlen Gábor alakját, hogy a személyiségre koncentráva, a saját történeti korába szerkesztően illeszkedő államférfi portréját alkotta meg, a korban divatos, de igen széles alapokon nyugvó „államtörténeti” háttérrel rajzolva a fejedelem mögé. Ebben azonban már – mint a mű 1983-as új kiadása körül bábáskodó Pamlényi Ervin is kiemelte – egészen csekély hangsúly esett a katonai vonatkozásokra.¹²

Az utolsó, Bethlen személyével, uralkodásával foglalkozó, ám nem kimondottan hadtörténészként jegyzett hazai szerző, aki kifejezetten nagy szerepet tulajdonított a katonai kérdéseknek is, Wittman Tibor volt, akinek azonban nyugat-ellenes kirohanásai, egykori jeles kollégáit „sztálinista stílusban” bíráló tirádái aligha voltak alkalmasak a szellemi értelemben is leereszkedő „vasfüggöny” áttörésére.¹³ Paradox módon Wittman munkáinak nagy eredménye épp az volt, hogy cáfolatuk – kimondva kimondatlanul – inspirálta később egy hadtörténész, Nagy László életművének jelentős részét.¹⁴ Ám mire ez 1981-ben ki is mondatott, addigra az általa is művelt, hagyományos értelemben vett hadtörténet egyértelműen – és hosszú időre – kikerült a main stream történetírás érdeklődési köréből.¹⁵ Nagy Lászlónak a korszakra specializált munkái magasabb szintre emelték ugyan az addigi kutatást, de – mint a későbbiekben látni fogjuk – úgy tűnik, hogy Bethlen időszakának új feldolgozása csupán abban a jócskán lehatárolt tudományos térben kapott helyet, amibe 1948 után a történettudományon belül az új, „szocialista hadtörténetírás” jó része is került.¹⁶

Ahogy azt Nagy is megállapította, Bethlen kora és Erdély kutatása nem örvendett túl nagy népszerűségnek korábban a professzionálisnak mondható hadtörténészek körében.¹⁷ Habár Olchváry Ödön már 1888-ban, a *Hadtörténelmi Közlemények* első évfolyamában szentelt egy rövid írást Bethlen hadseregének, több mint fél évszázad múlva – újabb szá-

¹² *Erős Vilmos*: „A második száműzött Rákóczi vita”. Szekfű Gyula „Bethlen Gábor” című művének fogadtatása az 1920-as 1930-as évek fordulóján. In: Bethlen Gábor képmása 2013. 25–42. o.; *Pamlényi Ervin*: Bevezető. In: *Szekfű* 1983. 13. o.

¹³ Wittman műve, hangvétele és nemzeti-kommunista szellemiségének túlzásai dacára, azért nyomokban tartalmazott értékelhető hadtörténeti megállapításokat is: *Wittman* 1952., vö.: *R. Várkonyi* 2013. 10., 14. o.

¹⁴ *Nagy* 1980. 10–12. o.

¹⁵ Habár kivételek korában is akadtak, mint például a Heckenast Gusztáv vagy Szakály Ferenc, a hadtörténeti témák mégis inkább az 1990-es évek második felétől, Pálffy Géza nagy hatású, új, főként szervezettörténetre koncentrált vizsgálódásai révén nyertek ismét polgárjogot a kora újkori történeti kutatásban a Hadtörténeti Intézet falain kívül is – tulajdonképpen az angolszász világból kiinduló „new military history” világméretű sikerével párhuzamosan.

¹⁶ Ennek egyik fő oka alighanem az lehetett, hogy míg az 1945 előtti jelentős, akár akadémiai címet is elnyert hadtörténész-katona személyiségei igen intenzív, kölcsönös kapcsolatot ápoltak a korszak vezető történéseivel (lásd erről *Kincses Katalin*: Szellemtörténet és hadtörténetírás. A magyar hadtörténetírás kapcsolódási pontjai, különös tekintettel az 1930-as évekre. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2013. 377–411. o.), az 1948 után létrehozott új tisztikar szellemi háttére, kulturális nívója még jó ideig nem adott rá módot, hogy hasonló képességű elméleti szakemberek emelkedjenek ki sorából Aligha véletlen, hogy a történészek soraiban a korszak hadtörténész kutatói közül az a Perjés Géza örvendett a legnagyobb elismertségnek, aki nyelvtudásával, széles látókörével és régi típusú iskolázottságával erősen kötődött a háború előtti generációkhoz. Ám ezt a mind a mai napig tapasztalható „kissé” légius teret mi sem jelezi jobban, mint Romsics Ignác új magyar historiográfiai összefoglalója, amiből gyakorlatilag kimaradt a hadtörténet és a hadtörténészek. *Romsics Ignác*: *Clio bűvöletében: magyar történetírás a 19–20. században* – nemzetközi kitekintéssel. Budapest, 2011.

¹⁷ *Nagy* 1980. 9. o.

mottevé eredmények híján – Bánlaky József még mindig elegendőnek tartotta ezt a cikket egyszerűen kivonatolni a maga nagyszabású hadtörténeti szintézise számára.¹⁸ Nagy László munkái révén elvileg az 1970-es évek elejére mégis napvilágot látott több olyan – számos problémás hadtörténeti kérdést tisztázó – összefoglaló munka a XVII. század első felének erdélyi hadseregéről és annak teljesítményeiről, amire korábban a kora újkor kutatás nem támaszkodhatott,¹⁹ ebből azonban azóta is vajmi kevés „szivárgott” ki a határokon túlra.²⁰

Amikor Király Bélának köszönhetően 1982-ben megjelent az első, magyar hadtörténeti tematikát tartalmazó angol nyelvű tanulmánykötet az Egyesült Államokban, abban a korszakot Péter Katalinnak Bethlen erdélyi államáról szóló rövid írása fémjelezte, mert a Hadtörténeti Intézet munkatársai hivatalosan akkor még nem írhattak egy ismert „ellenforradalmár” által gründolt „nyugati” kötetbe. Amikor pedig 2000-ben egy újabb hasonló tanulmánykötet látott napvilágot, még hozzá angolul és magyarul szinte egyszerre, az angol változathól egyszerűen hiányzott Oborni Teréz írása az Erdélyi Fejedelemség hadszervezetéről.²¹

Ráadásul az 1948 után leereszkedő szellemi „vasfüggöny” az amúgy nem túl gyakori, külső impulzusokat is alaposan megritkította:²² hiába foglalkozott például – a jó személyes magyarországi kapcsolatokkal rendelkező – Peter Broucek, bécsi levéltári források alapján a Bethlen Gábor elleni császári hadműveletekkel is, nyomát sem találja munkáinak a régebbi hazai publikációk irodalomjegyzékében.²³ Úgyszintén hiába volt például a harmincéves háború nemzetközileg elismert kutatója, a „baráti” Csehszlovákia tudósa, Josef Polišíenský, csupán az 1988-ban megjelenő háromkötetes összefoglaló Erdély története irodalomjegyzékében bukkan fel a neve, holott csak angolul három könyvet publikált a témáról, és munkáit emellett más nyelvekre is lefordították.²⁴

De ne gondoljuk azt, hogy a Bethlent európai rangú, ismert államférfivá emelő külpolitikájának kutatása szerencsésebben alakult volna. Egyrészt a nagy tömegű, jobbára máig ismeretlen külföldi – főként nyugat-európai – forrásanyag felkutatásának és feldolgozásának sem az anyagi, sem az intézményi háttere nem volt meg a szocializmus évtizedeiben, sőt, „politikai szempontból” sokáig maguknak az egykori nyugat-európai kapcsolatok-

¹⁸ *Olchváry* 1888. 601–616. o.; vö.: *Bánlaky József: A magyar nemzet hadtörténete.* <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0015/1271.html> (Letöltve: 2014. március 4.); Gyalóky Jenő véleménye a kutatás állásáról 1929-ben: „Ennek a háborúnak [az 1626. évinek] csakúgy mint az 1623-inak máig nincs *hadtudományi alapon készült* [kiemelés a szerzőtől] magyar nyelvű részletes leírása.” *Gyalóky* 1929. 427. o. 165. j.

¹⁹ *Nagy* 1969.; *Nagy* 1972.

²⁰ Egyedül Nagy László hajdúkról szóló könyve jelent meg idegen nyelven, sajátos módon csehül.

²¹ *Péter* 1982. 297–313. o.; *Oborni* 2003. 93–108. o.

²² Így hát nincs okunk meglepődni, hogy harmincéves háború legutolsó magyar nyelvű, népszerűsítő hadtörténeti szempontú feldolgozása – ami eredetileg tulajdonképpen egy egyetemi jegyzet céljaira készült – túlnyomó részt az 1918 előtti német nyelvű irodalomra támaszkodik. *Csikány Tamás: A harmincéves háború.* Budapest, 2005.

²³ *Broucek* 1976.; *Broucek, Peter: Kampf um Landeshoheit und Herrschaft im Osten Österreichs 1618–1621.* Militärgeschichtliche Schriftenreihe, 65. Wien, 1992.; *Broucek* 1993.

²⁴ *Josef Polišíenský: The Thirty Years War.* Berkley-London, 1971.; *Josef Polišíenský: Der Krieg und die Gesellschaft in Europa, 1618–1648.* (Documenta Bohemica bellum tricennale illustrantia : Aus d. Tschech. v. Anna Urbanová. 1.) Prag–Wien–Köln–Graz, 1971.; *Josef Polišíenský: The Thirty Years War.* London, 1974.; *Josef Polišíenský: La Guerra dei Trent'Anni.* Torino, 1982.; *Polišíenský* 1978.; *Polišíenský* 1991.; *Polišíenský – Kollmann* 1997.; Mindez némi magyarázatul szolgálhat arra, hogy miért is jobb *Polišíenský* recepciója külföldön, mint magyarországi kortársaié. Vö.: *R. Várkonyi* 2013. 11. o. 14. j.

nak a hangsúlyozása sem feltétlenül tűnhetett helyénvalónak.²⁵ De még 1989 után is csak szórványosan bukkantak fel ilyen témájú írások, akkor is inkább hosszabb-rövidebb ideig külföldön élő és ott alkotó magyar szerzők tollából.²⁶

Az 1980-as Bethlen évforduló kapcsán Debrecenben tartott nagy nemzetközi történelmszeminárium előadásainak sorsa markánsan fémjelzi az akkorra beálló – és azóta is kitapintható – prioritásokat a Bethlen-korszak hazai kutatásában. A rendkívül széles körű, a fejedelem uralmának majd minden szóba jöhető belső és külső területét felölelő előadások egy kötetben soha nem jelentek meg, így aki nem lehetett személyesen jelen, annak utólag sem kínálkozott esély arra, hogy megtudja, mit is gondolt Bethlen török kapcsolatairól, svéd politikájáról, lengyel terveiről egy-egy meghívott külföldi előadó.²⁷ A tervezett konferenciakötet helyett ugyanis csupán a *Századok* 1981. évi évfolyamában született egy tematikus szám, amelybe elsősorban a fejedelemség belső viszonyaira, a Bethlen-kori államra koncentrált írásokat válogatták be – így a külpolitikai témákat érintő írások közül csupán Benda Kálmán kiváló írása jelenhetett meg Bethlen diplomatáiról.²⁸ Az évforduló alkalmával megjelentett forrás- és egyéb kiadványok szintén a békés építő, kultúrapártoló, államszervező uralkodó alakját kívánták reflektorfénybe állítani.²⁹

S hogy mit láthatott – vagy láthat – mindebből az elmúlt több mint három évtizedben egy külföldi kutató, aki nem tud magyarul? Még ebből is csak nagyon keveset. Hiszen egészen a 2013-as évig Angyal Dávid 1928-ban megjelentetett francia nyelvű munkája volt az utolsó, amit magyar szerző tollából kifejezetten magáról Bethlenről és szerepéről a harmincéves háborúban egy külföldi tudós kézbe vehetett.³⁰ Az 1980. évi konferencia előadásaiból tervezett német kötet sohasem készült el, az Erdély történetének egykötetesre szűkített francia vagy német változata pedig aligha alkalmas egy-egy szűkebb téma elmélyültebb kutatóinak tájékozódására: a német verzióban például csupán kb. kétoldalmi, a franciában pedig még ennél is kevesebb szöveg tárgyalja a teljes 1623 és 1629 közötti időszakot, amikor pedig számos jelentős erdélyi diplomáciai és katonai akció is zajlott.³¹

²⁵ Aligha véletlen, hogy például Wittman Tibor is inkább Bethlen „alul értékelt” orosz kapcsolatairól látta szükségesnek értekezni. Bethlen Gábor és az 1628/29. évi erdélyi–orosz szövetségterv keletkezése. In: Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. Szerk. Kovács Endre. Budapest, 1956. 35–51. o.

²⁶ Például: Piri 1999.; Kurucz 2002.

²⁷ J. Újváry Zsuzsanna – Kalmár János Miklós: Nemzetközi tudományos konferencia Bethlen Gáborral Debrecenben, 1980. október 8. *Századok*, 1981. 750–753. o. Figyelemre méltó tény, hogy egy román kutató itt elhangzó előadása után például majd három évtizednek kellett eltelni, mire a hazai turkológia képviselői is elkezdtek érdemben foglalkozni Bethlen török kapcsolataival.

²⁸ Benda Kálmán: Diplomáciai szervezet és diplomaták Erdélyben Bethlen Gábor korában. *Századok*, 1981. 725–730. o.

²⁹ Hasonló szempontok mentén válogatták össze az ELTÉ-n 1981-ben megjelentetett egyetemi jegyzetben közölt írásokat (Bethlen Gábor állama és kora), illetve a Makkai László által szerkesztett két forrásgyűjtemény anyagát is: Bethlen Gábor krónikái: krónikák, emlékiratok, naplók a nagy fejedelemről. Budapest, 1980.; Bethlen Gábor emlékezete. Budapest, 1980. Mindez talán nem is volt teljesen független az 1980-as években érzékelhető – tanulmányom első részében már említett – Bethlen–Kádár asszociációktól. Oplatka, Andreas: Nachrufe auf den Ostblock. Zehn Essays. (Buchreihe des Institutes für den Donauraum und Mitteleuropa: 6.) Wien–Köln–Weimar, 1998. 67–80. o.

³⁰ Megjegyzendő, az még erősen az európai hatalmi rendszerhez kapcsolódó külpolitikára és háborúkra koncentrált: Angyal 1928. Talán a véletlen műve, hogy 2013-ban a hazai kora-újkori magyar tudományosságtól jőszerűen függetlenül működő Harai Dénes tollából látott ismét francia nyelven napvilágot új könyv a fejedelemről. Harai, 2013. Tóth Ferenc ismertetését a könyvről lásd: *Hadtörténelmi Közlemények*, 2013. 1182–1184. o.

³¹ Péter 1990. 313–315. o.; Péter 1992. 324–325. o. Paradox módon az Erdély és harmincéves háború címet viselő főfejezet alfejezeteinek címeiben majd mindenütt Magyarország neve szerepel.

Annak pedig, hogy elsősorban a belső, magyar-magyar történeti diskurzusokban értelmezhető, illetve az egykori magyar–román történeti és politikai viták erőterében (is) értelmezendő eredeti, háromkötetes Erdély történetének – már az interneten is szabadon elérhető – angolra fordított verziója sem fejt ki érdemi hatást a nemzetközi tudományos közösségben, alighanem a 'Bethlen-problémán' messze túlmutató okai vannak.³²

Így azután kénytelenek vagyunk egyetérteni a fejedelem angol és német historiográfiáját nemrégiben áttekintő Tózsza-Rigó Attilával, aki világosan leszögezte: „Mind a megfelelő információs bázis, mind a tárgyszerű Bethlen-kép kialakításában természetesen a magyar szerzőknek angol vagy német nyelven megjelenő munkái játsza(ná)nak jelentősebb szerepet. Értelemszerűen akkor várhatnánk el a »nyugati« történetírás részéről széles információs bázisra alapozott tárgyszerű Bethlen-kép közlését, amennyiben az angol, német holland stb. szerzők idegen nyelven megjelent jelentős magyar történeti munkákkal tudnának dolgozni.”³³ Úgy tűnik azonban, hogy ezek a művek mind a mai napig nem jelentek meg: az áttörés tényleg elmaradt.³⁴

„Mi a magyar?” Avagy, jó hadvezér volt-e Bethlen Gábor?

Tanulmányom első részében szükségesnek láttam – a hazai szakirodalomban szokásosnál jóval messzebből indulva – megfogalmazni a saját álláspontom a XVII. századi erdélyi hadszervezet és taktika térben és időben egyaránt mély és szerteágazó, a késő középkorba is visszanyúló kelet-közép-európai beágyazottságáról, most mégis kénytelen vagyok röviden visszatérni e téma hazai historiográfiai előzményeire, mert azok konkrétan befolyásolták az alábbiakban tárgyalandó egyes hadiesemények értelmezését, megítélését is.

A XVII. századi erdélyi hadtörténet legtermékenyebb huszadik századi kutatója, Nagy László több ízben is világosan megfogalmazta azt, hogy szerinte Bethlen magyarországi hadjáratai „csakis támadó jellegűek lehettek. Ezt követelte meg különben a Habsburgellenes hadseregek fegyvernemi felépítése is. A könnyűlovasság uralkodó volta, a gyorsaságból fakadó támadóképesség, a váratlan rajtaütések, a meglepetések előnyeinek kiaknázást kívánták. Az *alapvetően támadó stratégiának szinte törvényszerű velejárója a döntés keresése*. [Kiemelés – B. Sz. J.]”³⁵ Ezen állítás akkor válik igazán zavarba ejtővé, amikor akár ezzel egy oldalon is felidéződik Bethlen Gábor politikai végrendelete, azon kevés irat egyike, amelyben valóban hosszabb távon általánosító megállapításokat örökített meg a fejedelem: „Némettel szemben való viadalt elkerüljétek minden úton módon, hanem abból kövessétek az én hadakozásom módját.”³⁶ A testamentum – már nem idézett – szövege ráadásul így folytatódik: „Mindenek előtt keressenek egy jó alkalmatossággal való helyet [...] ezt megerősítvén, éléssel rakják meg, rakodjanak belé, onnan harcoljanak

³² Ennek a recepció problémának a vizsgálata pedig már csak a jövőbeli munkák fogadtatása szempontjából is fontos lenne.

³³ *Tózsza-Rigó* 2013. 71–72. o.

³⁴ Szerencsés kivételt képeznek ez alól az OTKA támogatásával folyó újabb kutatások egyes eredményei (Előszó. In: Bethlen Gábor képmása. 2013. 7–8. o.) és az új angol nyelvű történettudományi folyóirat a *Hungarian Historical Review* 2013. évi 4. Bethlen: The Prince of Transylvania című tematikus számában megjelenő tanulmányok.

³⁵ *Nagy* 1985. 205. o.

³⁶ Uo.

az ellenséggel; de ha egyéb lehet benne, elkerüljék, az országba ne bocsássák ellenségeket, hanem eleibe menjenek, és a határon kívül vagy a szélében tartóztassák.”³⁷

Bethlen realista volt, és az utókor kutatóinak egy részével szemben jól ismerte az erdélyi valóságot: a fejedelemség túlnyomó részben miliciáris szervezetű, ezért gyöngén kiképzett és sok tekintetben rosszul felfegyverzett hadserege valóban csak defenzív módon vehette volna fel a siker reményében a küzdelmet egy esetleges Habsburg invázióval szemben. (Ahogyan ez egyébként már 1611-ben is történt Forgách Zsigmond támadásakor.)³⁸)

Ráadásul az ilyen miliciáris jellegű haderőt eleve nem lehetett hosszabb távon felhasználni az ország határain túli vállalkozásokban. Különösen Erdély esetében nem, amely igen kényes geostratégiai helyzetben volt: a fejedelemség feletti főhatalmat gyakorló oszmán Porta például Bethlen magyarországi akciói alatt sem tett le róla, hogy az ország haderejét a maga oldalán mozgósítsa a Lengyelországgal fel-fellángoló konfliktusában is, ezért azután a bizonytalan helyzetet érzékelő erdélyi rendek 1620-ban már egyenesen arra kérték Bethlent, hogy gyalogos csapatokat egyáltalán ne vigyen ki az országból!³⁹

Ezen jelenségek azonban a korban korántsem tekinthetők kizárólag magyar „sajátosságoknak”. Még a korszak első számú nagyhatalmának számító Spanyolország esetében is hasonló problémákkal lehetett találkozni a „honi védelmet” ellátó miliciák esetében is: egy 1632-es mustra szerint a nemesség fegyvereseinek egyik mozgósítási formája, a *caballeros de la cuantía* rendszere ugyan elvileg hatalmas fegyveres tömeget jelentett volna az ország védelmére, de a valóságban ennek csak a töredékét tudták ténylegesen összehívni: 43 451 főnek kellett volna fegyverbe állnia, de csak 12 476 fő jött el a mustrára, és azok is rosszul voltak felfegyverezve.⁴⁰

A nemzetközi szakirodalomban elég régen egyértelmű, de a hazaiiban talán még nem eléggé hangsúlyozott tény az is, hogy valódi professzionális zsoldosseregek fenntartásához elegendő állami bevétel híján az Erdélyhez sok tekintetben hasonló adottságú kisebb európai államok, például a német fejedelemségek is kénytelenek voltak hasonló módon, miliciáris alapon megszervezni területük védelmét – amit a kicsi Hollandia némiképp hasonló módszerekkel végbe vitt, sikeres védelmi harcai különösen népszerűvé is tettek a XVII. század elejére. Ezek a miliciáris jellegű haderők azonban majd mindenütt véres kudarcot vallottak, ahol meggondolatlan módon nyílt csatába keveredtek: a kiképzetlen, tapasztalatlan, gyakran rosszul felfegyverzett német „landvolk” tömegei pusztultak el 1622-ben Wimpfennél, 1631-ben Breitenfeldnél, 1634-ben Nördlingennél a professzionális ellenféllel szembeni harcokban.⁴¹

Nagy László mégis kiemelten az erdélyi hadviselés „magyar” jellegét hangsúlyozta: „a XVI–XVII. századi Magyarországon és Erdélyben a hadügy általában kevésbé fejlődött, mint Nyugat-Európában. Ennek döntő oka abban rejlett, hogy az állami önállóság

³⁷ Bethlen Gábor végrendelete. In: Magyar gondolkodók, 17. század. Válogatta Tarnóc Márton. Budapest, 1979. (Magyar Remekírók) 115. o.

³⁸ B. Szabó 2013. 977–978. o.; Vörös Péter: Forgách Zsigmond erdélyi expedíciója 1611-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 124. (2011) 864–887. o.

³⁹ B. Szabó János: Az erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom katonai együttműködése (1571–1688) Kísérlet az erdélyi–török kapcsolatok egy kevésbé ismert területének feltérképezésére. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2012. 4.1028–1029. o.; Erdélyi Országgyűlési Emlékek VII. (1614–1621) Budapest, 1881. 542. o.

⁴⁰ Korpás Zoltán szíves közlése alapján.

⁴¹ B. Szabó 2013. 972. o.; vö. Wilson 2010. 141–144. o.

megszűnésével a magyar csapatok csupán kiegészítő posztot kaptak a Habsburg-uralkodók haderejében. Magyar hadviselésről ebben az időben inkább csak az erdélyi fejedelmek [...] uralkodása alatt beszélhetünk.⁴² Tehát szerinte ez az „elmaradottabb”, egyben sajátosan „magyar” hadviselés is – jelentsen ez bármit is ebben a kontextusban – csupán az Erdélyi Fejedelemség jellemzője volt.

Paradox módon ugyanakkor épp ő volt az, aki jelentős erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy bemutassa, Bethlen magyarországi hadjáratait túlnyomó részben éppenséggel nem az erdélyi fejedelemség tradicionális haderejével vívta meg, hanem jobbra magyar királyságbeli zsoldosokkal: hajdúkkal és végvári vitézekkel.⁴³ Ezeknek a katonarétegeknek az esetében – amelyek a Habsburg oldalon igencsak tevélegesen kivették a részüket már a tizenöt éves háború harcaiból is –, pedig nehéz lenne tagadni, hogy tisztikaruk, tapasztalataik, fegyverzetük, mind-mind a Magyar Királysághoz, sőt, magához a Habsburg uralkodók hadseregéhez kötötték őket, hiszen 1618-ban még Bethlen későbbi katonái közül is számosan épp a cseh felkelők ellen harcoltak.⁴⁴ (Márpedig a harmincéves háború korai szakaszának parancsnokai esetében a tizenöt éves háború tapasztalati tőkéjét még a nyugati szakirodalom is szükségesnek látja hangsúlyozni.⁴⁵) Hogy támadó hadjáratai alkalmával miért igyekezett egyre inkább rájuk támaszkodni a fejedelem, az az előbbieik kifejtése után aligha szorul bővebb magyarázatra, de hogy miként lehetne kétségbe vonni „magyar” jellegzetességeiket, az már annál inkább kérdéses.

A XVII. századi hadviselés tipikus „magyar” sajátosságának ugyanis a történeti hagyományoknak megfelelően sokáig a könnyűlovasság dominanciája és a támadó szellemiség tűnt a hazai kutatók szemében – Klaniczay Tibor például még 1954-ben is ezzel a megközelítéssel foglalkozott Zrínyi hadtudósi, hadvezéri tevékenységével.⁴⁶ Csakhogy, mint ez a példa is mutatja, ez a jelenség korántsem korlátozódhatott Erdélyre.

Viszont a XX. században oly divatos hazai „elkanyarodási” fejlődésemleletek egyik korai példájaként Tóth Zoltán munkái nyomán már az 1920-as évektől kezdve helyet kapott a hadtörténeti összefoglalókban is: a Magyar Királyság hadserege a XI. századtól kezdve a „Nyugathoz” igazodott, s ennek a tendenciának a csúcspontja Mátyás kora lett volna. Ám ezután a török nyomás hatására az ország hadereje ismét keleties vonásokat vett fel, s a nehézlövasság helyett a török elleni harcra alkalmasabb könnyűlovasság vált a haderő meghatározó komponensévé.⁴⁷ Mohács után ugyanis már elmaradtak a nagy nyílt

⁴² Nagy 1985. 185. o.

⁴³ Nagy László: A hajdúk Bethlen Gábor Habsburg-ellenes harcaiban. Magyar Történelmi Tanulmányok, VIII. Debrecen, 1976. 18–33. o.; Nagy 1978. 132–149. o.

⁴⁴ Nagy 1978. 151–152. o.

⁴⁵ Gunther E. Rothenberg: Nassaui Móric, Gusztáv Adolf, Raimondo Montecuccoli és a 17. századi 'hadügyi forradalom'. In: A korai stratégiai gondolkodás. Szerk. Veszprémy László. Budapest, 2005. 36. o.; Parrot 2001. 29–30. o.; Wilson 2010. 83–84. o.; Bagy Zoltán: Újabb adatok Peter Ernst II. von Mansfeld Magyarországi szerepvállalásához a tizenöt éves háború idején. *Hadtörténelmi Közlemények*, 126. (2013) 4. sz. 1039–1049. o.

⁴⁶ Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós. Budapest, 1954. 471–474. o. A munka 1964. évi második kiadásában azonban Perjés Géza eredményei nyomán sokat finomodott Klaniczay véleménye e kérdésben.

⁴⁷ „Ha Mátyás rendszere lényegében tovább él, s az idegen páncélos lovasság, a fekete sereg helyébe ugyanazon anyagi erőfeszítés árán idegen, svájci vagy német zsoldos gyalogság léphet, egyenesen katonai továbbfejlődésről számolhatnánk be, annál is inkább, mert a török elleni védekezés és küzdelem hivatott katonai szerve egyetlen kivételképpen csorbítatlan épségben szállott át a Jagellók szomorú korszakára. Élt és Mohácsot is túlélte a kései középkor egyetlen egészséges és nagy jövőre hivatott harcos öröksége: a huszár. [...] A páncélos középkori sereg bukásával és eltűnésével Mohács után Magyarország nyugat felől a tökéletes védtelenség

csaták, így az új, nyugati típusú nehézzgalyogság meghonosodására sem volt sem mód, sem szükség.⁴⁸ E nézetek ugyan aligha fedik a valóságot, de mégis sok ponton alapvetően meghatározták a XX. századi magyar hadtörténetírás újkori fejlődési narratíváját – így csak ezek ismeretében válik érthetővé Nagy által említett „elmaradottsági tézis” is.

Nagy munkáiba minden bizonnyal azért kerülhettek be ezek, az általa valóban fel dolgozott történeti anyagtól néha szinte teljesen független, akár önellentmondásokat is hordozó „okfejtés-zárványok”, mert a korai, erősen „nyugat-ellenes” gondolkodási sémáitól elfordulva, lassan-lassan új irányba indult, s úgy tűnik, hogy közben rátalált a letűnt „polgári korszak” szakembereinek egykori munkáira.⁴⁹ A két világháború között működő jelentős hadtörténetészek ugyan rövidebb összegző munkáikban nem mozgatták meg azt a jelentős adatmennyiséget, mint Nagy, de, úgy tűnik „valamiért” ő sem talált magának jobb rendező és magyarázó elveket, mint ezek a korábbi történetészek. Bethlen hadvezéri portréja, hadseregének és a kor hadügyének megítélése tehát a látszat ellenére még az 1980-as években megjelent munkákban is több tekintetben azokat a vonásokat viselte magán, amelyek valójában a század első felének hadtörténetírását jellemezték.⁵⁰

Mivel az utókor ószinte bánatára Bethlen a legkevésbé sem volt hadtudós – azaz nem rögzítette tudatosan végleges formába öntve gondolatait a hadviselés elvi lapjairól és gyakorlati tudnivalóiról –, ezért a régebbi magyar kutatók „kénytelenségéből” hatalmas levelezéséből próbálták meg kihüvelyezni ide vonatkozó „elveit”.⁵¹ Tették ezt annak ellenére, hogy a hadszíntéren, sűrűn változó körülmények között, teljesen eltérő személyeknek, teljesen eltérő célokkal íródott levelekből a gyakorló katona nem az „örökkévalóságnak” szánt bölcsességeket, hanem az adott szituációban aktuális gondolatokat vetett papírra,

képét mutatta, arra felé, ha élni akart, katonai szövetségest kellett keresnie. Délen a huszár és feszes hadrendet ugyancsak nem ismerő gyalogostársa, a hajdú magára maradásával, tehát a portyázó könnyű harcmód kizárólagossá válásával viszont a pusztá védekezés világa, a végek korszaka következett.” *Tóth Zoltán*: A hadviselés átalakulása. (Társadalmi és hadügyi hanyatlás alfejezet) In: Magyar művelődéstörténet. Szerk. *Domanovszky Sándor*. 2. k. <http://www.mek.oszk.hu/09100/09175/html/24.html> (Letöltve: 2014. március 4.)

⁴⁸ „A voltaképpeni magyar haderő – Erdélyt nem számítva – a XVI. században is lovasságból telt ki, de korántsem teljesen a könnyű fajtájából, a huszárból. A nyugatról hozzánk származott és hova-tovább uralkodóvá lett lovagi hadviselés hatása alatt ugyanis nálunk is a lovagi rendű katonaelemé volt az elsőség s a »miles« névre hosszú századokon át csupán a lovag tarthatott számot. Legalább is Mátyás király haláláig nem a könnyű, hanem a nyugati módra fegyverzett páncélos lovas volt a fegyveres erő legfontosabb alkotóeleme. A változás a török hatalom újabb előretörésével állott be, amidőn Mátyás külpolitikájával ellentétben, háborúink súlypontja nyugatról ismét dél felé tevődött át. De a változás nem máról-holnapra történt, hanem csak fokozatosan, a parancsoló szükséghez képest állott be. [...] Az a körülmény, hogy Mátyás király halála után dél felé fordult a magyar arcvonal, a nyugati harcmódtól való újabb eltávolodást és a törökökéhez való kényszerűség szülte alkalmazkodást kívánta meg. Még pedig főként azért, mert minálunk, a végbeli étellel kapcsolatosan, nem annyira rendes török katonasággal, mint inkább a balkáni népek sorából felhajtott irreguláris és így többnyire csak portyázó harcra beállított csapatokkal gyűlt meg a dolgunk. Igazi sorsdöntő harcra, amelyben nagy török hadak vettek volna részt, csak a mohácsi, a mezőkeresztesi és a szentgotthárdi csatában, valamint a felszabadító háborúk későbbi küzdelmeiben került sor.” *Gyalóky Jenő*: Végvár és csatatér. In: Magyar művelődéstörténet. Szerk. *Domanovszky Sándor*. 3. k. <http://www.mek.oszk.hu/09100/09175/html/43.html> (Letöltve: 2014. március 4.)

⁴⁹ Például az a gondolat, hogy az erdélyi hadsereg „magyarabb” vonásokkal bírt a korszakban, alighanem *Markó Árpád* művéből „emelődött” át Nagy szövegébe: vö. Magyarország hadtörténete. Budapest, 1943. [1994.] 88–89. o.

⁵⁰ Wittman nagyjából jórészt épp ezt a szemléletet akarta az aktuális ideológiai mázzal leöntve „újdonaságként” felmutatni 1952-ben.

⁵¹ *Gyalóky* 1929. 289. o.

amelyeket mindig csak a mindenkori körülmények gondos mérlegelése után sem biztos, hogy lehetne általánosságként értelmezni.

Amikor azonban ez a „rekonstrukciós” munka folyt, a kutatók fő problémája még az volt, hogy Bethlen a harctéren rendre azt tette, amit a korszak kutatói nem kis felületességgel „metodizmusként” bélyegeztek meg, és általában épp Bethlen ellenfeleinek, a Habsburgok hadvezéreinek volt szokás tulajdonítani.⁵² A legteljesebben talán a kiváló Gyalóky Jenőnek az 1929-es évforduló alkalmából közölt rövid apologetikus írásából lehet a megérteni „kognitív disszonanciájuk” súlyosságát.⁵³

A XIX. századi, poszt-napóeloni hadtudományon iskolázott, egyfajta „vulgár-clausewitzista” nézeteket valló, azaz a misztikussá fokozott jelentőségű döntő csaták mindenek felettiségében hívő, professzionális katonahadtörténészek ugyanis nem nagyon tudtak mit kezdeni azzal a „nagy emberrel”, aki életében egyetlen „döntő csatát” sem vívott, háborúit pedig nem az ellenségei „totális megsemmisítésig”, hanem „csupán” kompromisszumos békekötésekig vitte, és egyenesen azt vallotta, hogy „az okos hadviselő emberek a harcot [nyílt csatát, ütközetet] sok okból mindaddig kerülik, valámig egyéb lehet benne, először minden külső stratagemákkal szoktak élni, és a harcot utolsó szükségre, mikor egyéb nem lehet benne, szokták hagyni”.⁵⁴ Márpedig, ha ezeket a sorokat a kutatók a saját koruk ismereteivel ütköztették, akkor – az amúgy kötelezően mélyen tisztelt – Bethlen esetében a legtöbbször csak némi mentegetőzésre volt lehetőségük, kinek-kinek habitusa szerinti módon.⁵⁵

Bethlenből így legjobb esetben is – mint például Gyalókyknál – egyfajta elméleti, „íróasztal” hadvezér vált, akinek a gondolatai sokkal többre becsülendők mint a tényleges tettei, hiszen leveleiből kitétnék, hogy mindig is a mítikus „döntő csata” megvívásának célja lebegett lelki szemei előtt⁵⁶ – de Julier szerint is legalább azonos rangra emelhető Hunyadi Jánossal, aki állítólag épp ugyanannak a támadó, mindenáron csatát kereső, „ma-

⁵² Lásd: Gyalóky 1929. 395. o.; a „metodizmus” korabeli értelmezéséhez: Rónai Horváth Jenő: Gróf Zrínyi Miklós (a költő és hadvezér) hadtudományi elvei. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1888. 3–6. o.

⁵³ Gyalóky egyik hasonló című írásban hosszasan fejtegeti, hogy bizonyára Bethlen lehetett volna Európa egyik leghíresebb hadvezére a korszakban, ha ellenfelei mindig úgy és azt cselekszik, ami és ahogy a fejedelemnek a legalkalmasabb lett volna tervei céljai eléréshez. Gyalóky Jenő: Bethlen Gábor mint hadvezér. *Protestáns Szemle*, 1929. 585–594. o.

⁵⁴ Bánlaky elítélő véleményéről: Nagy 1981. 9–10. o.; vö.: Bethlen Gábor levele Rákóczi Györgyhez, 1619. december 3. Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei 1879. 159. o.

⁵⁵ Gyalóky 1929. 456–463. o. Egyedül Bánlaky József vállalta fel több ízben is nyíltan elmarasztaló véleményét a fejedelem katonai teljesítményeiről: 1623: „Amint látjuk, ezek az összes idézetek mentegetni, szépígetni igyekeznek Bethlen elhatározását, amelyet teljesen indokoltnak is akarnak feltüntetni. Én más nézeten vagyok. A magam részéről úgy találok, hogy Bethlen ebben az esetben nagyon is elvetette a sulykot. Ezt az igazságot, nemkülönben okulás és tanulság kedvéért nyíltan kimondom épűgy, mint ahogy megfelelő helyen a fejedelem sikerült elhatározásait és cselekedeteit a legnagyobb örömmel kiemeltem. Most már nehéz megállapítani és eldönteni, hogy vajjon Bethlennek tényleg alapos okai voltak-e Göding körülzárásának és ezzel együtt az egész hadjárat oly hirtelen befejezésére, de ha igen, úgy az általam fentebb kifejtettekbelől eléggé kitétnék, hogy ez okok előidézésében saját magának is jelentékeny része volt.” Bánlaky 2001. <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0015/1258.html>; 1626: „Mint eddigi vállalatainál, úgy most is politikai és államférfiúi nagy rutinjának és céltudatos működésének köszönhetette Bethlen Gábor aránylag nagy horderejű és igen jelentősnek mondható sikereit és nekünk katonáknak fanyar kedvvel kell belenyugodnunk abba az elvitázhatatlan ténykörülmenybe, hogy Erdély egyik legnagyobb fejedelmének, Bethlen Gábornak hadvezéri nagysága és kiválósága meglehetősen messze mögötte állt politikai és államférfiúi nagyságának és kiválóságának.” Uo. <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0015/1266.html>

⁵⁶ Gyalóky 1929. 294–297. o.

gyaros személetnek” a képviselője lett volna a hadviselésben, mint az ilyen kockázatos harcokat valójában mindig gondosan kerülő Bethlen.⁵⁷ Ellentétben a „törökverő” Hunyadi fiával, a szintén nagybecsült Mátyással, akinek hadvezéri habitusa jóval közelebb állhatott Bethlenéhez: jóllehet egyetlen nagy döntő győztes csata sem fűződik személyesen a nevéhez, mégis mind kortársai, mind az utókor igen nagyra becsülte hadvezéri teljesítményét. (Mátyást mégis inkább kultúrapártoló, egyetemalapító, mecénáskodó fejedelmi példaképként/párhuzamként szokás emlegetni Bethlen kapcsán.⁵⁸)

Mindezek a logikai és történeti abszurdítások épp a vizsgált kor tudatos és szándékos meg nem értéséből, vagy épp vélelmezett hadviselési metódusának elutasításából fakadtak. Ebből a teljesen ahistorikus zsákutcából a magyar tudományosság számára kivezető utat végül (Bethlen megítélésétől teljesen függetlenül) Perjés Gézának sikerült megtalálnia, aki a sokáig szembeállított Montecuccoli és Zrínyi elveit összevetve, tisztázta az addig használatos „metodizmus” fogalom értelmetlenségét.⁵⁹ Perjés ezzel a munkájával is a professzionális katonai tudás jelenlétére és jelentőségére hívta fel történész kollégái figyelmét – a XVII. század esetében is. Hiszen az a fajta, hazánkban főként a korszak nyugat-európai hadvezéreinek tulajdonított „metodista” jellegű hadviselés, ami a mélységesen elítélt, öncélú, már-már értelmetlen manőverekben mutatkozott volna meg, valójában sosem létezett – sem Nyugat-Európában, sem Magyarországon.

Bethlen hadai a harmincéves háborúban

Szun Ce legjobb magyar tanítványa? Az első magyarországi hadjárat (1619)

A magát gyöngébbnek tartó fél ugyanis mindenkor teljesen ésszerűen tartózkodott a nagy „döntő csaták” elfogadásától, s mielőtt az általános hadkötelezettség rendszerének bevezetése révén látszólag kimeríthetetlen tartalékok álltak volna az európai államok rendelkezésére, minden hatalom igyekezett mindent megtenni nehezen pótolható katonái életének megőrzése érdekében. A kitűzött és kitűzhető célokat pedig mindig és mindenütt a rendelkezésre álló erőforrások szabták meg Tulajdonképpen inkább az a meglepő, hogy épp Mohács országában kellett oly soká magyarázni, hogy „mód nélkül, egy vak szerencsére” nem lehet bízni a hadviselésben.

Az elmúlt bő száz évben a világ nyugati felében azonban alapvető változások történtek általában a háború céljai és elfogadható formáinak megítélésében, ami a középkori hadviselésről vallott vélemények átalakulásában is tetten érhető. A XX. század elejének meghatározó európai hadtörténeti írói, még nagy általánosságban mélypontként értékelték a középkori hadviselést az európai hadművészet történetében, ahol az erődítések sűrű hálózatának alkalmazása és a portyázó jellegű lovassági hadviselés tulajdonképpen meggátolta az olyannyira kívánatos ’döntő’ összecsapások létrejöttét. Ugyanakkor ez a

⁵⁷ *Julier* 1930. 228. o. Hunyadi János ugyan Bethlennel ellentétben ténylegesen megvívott jónéhány nagy csatát, de az ilyen „döntő csaták” kockázatos voltát mi sem jelezte jobban, hogy ezek közül a várnaít és a rigómezeit el is vesztette.

⁵⁸ *Erdősi Péter*: A fiataikor és az udvari élet témája a Bethlen Gáborral és Báthory Zsigmonddal foglalkozó történeti irodalomban. In: Bethlen Gábor képmása 2013. 87. o.

⁵⁹ *Perjés Géza*: A „metodizmus” és a Zrínyi–Montecuccoli vita. 1. rész. *Századok*, 1961. 507–533. o.; 2. rész. *Századok*, 1962. 25–44. o.

szemlélet egyáltalán nem tudott mit kezdeni a 'fair play' jegyében utólag megálmodott középkori lovagi hadviselés kontextusában a meglepetés, rajtaütés szerepével, illetve a gerrillaháború, a portyázó hadviselés jelentőségével: még akkor sem, ha ezek nyilvánvaló, 'világtörténelmi' léptékű sikerekhez vezettek – mint például Crécy és Poitiers után az angolok kiűzése Franciaországból Du Guesclin vezetésével.⁶⁰

A XX. század második felében azonban a kortárs háborúk, a harmadik világban zajló sikeres gerillaharcok – és ezzel párhuzamosan a középkori hadviselés valódi természetének felismerése és átértékelődése – meglepő módon felértékeltek egy 2500 éve élt kínai hadvezér, Szun Ce Európában is régóta ismert, de sokáig nem túl fontosnak tartott hadművészeti „kézikönyvét” – még a populáris kultúrában is.⁶¹

A *háború művészete* című könyvecske szövegére akár úgy is tekinthetünk, mint a korlátozott erőforrásokkal rendelkező, de nagy célokat elérni kívánó stratégiák krédójára: „Aki ezer mérföldet akar megtenni úgy, hogy közben ereje ki ne merüljön, az meneteljen olyan területen, ahol ellenséget nem talál. Aki támad, és feltétlenül hódítani akar, az ott támadjon, ahol nem tudnak védekezni...”⁶² Bethlen nyilvánvaló módon sohasem olvasta az ókori kínai tábornok szövegét, első igazán jelentős hadvezéri megnyilvánulása, első magyarországi hadjárata mégis szinte pontról pontra e tanácsok szellemében zajlott.

Ennek az 1619. évi hadjáratnak az eredményei segítették hozzá Bethlent, hogy Erdély élén számottevő hatalmi tényezővé válhasson a harmincéves háború Európájában, módszerei azonban az igencsak „metodista” lelkületű, XIX–XX. századi hadtudósok számára meglehetősen ellentmondásosak voltak. A hadjárat első magyarországi feldolgozójának, az Osztrák–Magyar Monarchia apolitikus katona hagyományában nevelkedett Olchváry Ödönnek inkább zavaró tényezőnek vagy mellékes körülmények tűnt e hadjárat sajátos „átpolitizáltsága” – ami nélkül pedig a fejedelem nyilvánvalóan nem érhetett volna célra.⁶³

Miközben a fejedelem minden lépését vele kifejezetten ellenséges magyar királyi tisztviselők figyelték, úgy kellett felkészülni a hadba lépésre, hogy ellenfeleinek ne legyen ideje és módja megerősíteni a királyság Erdéllyel szemben létrehozott védvonalát, és úgy kellett záros határidőn belül a tőle légvonalban is több mint 800 kilométerre hadakozó szövetséges cseh rendek segítségére sietnie, hogy közben – legalább részlegesen – uralma alá tudja vonni az akkori Európa egyik legjobban megerődített övezetét, az Oszmán Biro-

⁶⁰ David Whetham: *Just Wars and Moral Victories. Surprise, Deception and the Normative Framework of European War in the Later Middle Ages.* Leiden–Boston, 2009. 1–14. o.

⁶¹ Népszerűségét mi sem jelzi jobban, hogy ez a könyvet már magyar nyelven is négy különböző fordításban és legalább 11 kiadásban kiadták.

⁶² Szun Ce 1995. 43. o. „A háború mindig a család útját járja. Így ha képesek vagyunk valamire, tegyünk úgy, mintha nem lennénk rá képesek; ha valamit felhasználunk, tegyünk úgy, mintha nem használnánk fel; ha közel vagyunk, keltsük azt a látszatot, hogy távol vagyunk; ha távol vagyunk, keltsük azt a látszatot, hogy közel vagyunk; ... ha mindene megvan, jól készüljünk fel ellene; ha erősebb nálunk, kerüljük el; ... ha friss erővel rendelkezik, fárasztuk ki; ha (egységei) szoros kapcsolatban vannak, ziláljuk szét őket; ott támadjuk meg, ahol nem készült fel a védekezésre, s akkor küldjük előre csapatainkat, amikor (az ellenség) éppenséggel nem várja.” (Uo. 16–17. o.) „Ha úgy vezetjük a háborút, hogy a győzelem sokáig várat magára, akkor eltompítjuk fegyvereinket, letörjük a hegyüket; fallal körülvett városokat ostromolva erőnk megtörik; ha seregünket sokáig tartjuk távol (a fővárostól), az ország nem bírja majd a költségeket.” (Uo. 19. o.) „Városfalak ostromlásának törvénye, hogy ilyesmit csak akkor csinálunk, ha más lehetőség nincsen. Mert a ... különféle hadifelszerelések készítésére három hónap is éppen csak hogy elég, azután meg a sáncok megépítését nem lehet újabb három hónapnál előbb. Ha pedig a hadvezér nem tud uralkodni a türelmetlenségén, és katonáit rohamra küldi, akkor harcossainak egyharmadát pusztulásba dönti, de a városfalakat nem foglalja el.” (Uo. 25. o.)

⁶³ Olchváry 1890. 339–341. o.

dalom határán álló magyarországi végvárvonalat.⁶⁴ A várostromlás szabályos módszereivel mindez nyilván lehetetlen lett volna: ha az erdélyi hadsereg minden szükséges ismerettel és technikával bírt volna is ehhez (ami azonban eleve csak igen részlegesen állt Bethlen rendelkezésére), a vállalkozásnak akkor is olyan hihetetlen méretű költségei lettek, amit az az erdélyi állam, amely a puskapornál, ágyúknál, ágyúgolyóknál, ostrommunkálatoknál eleve olcsóbb élőerő zsoldköltségét sem tudta hosszabb távon fedezni, egyszerűen nem engedhetett volna meg magának. A „szegénység” inkább gyors cselekvésekre sarkallt – és nem csak Erdélyben, hanem másutt is a korabeli Európában.⁶⁵ (Ráadásul a módszeres ostromok még a támadó fél sikere esetén is olyan idővesztéseget okozhattak volna, ami ellehetetlenítette az érdemi gyors beavatkozást a cseh rendek oldalán.⁶⁶)

Annak az okát tehát, hogy Bethlen hadműveleteiben sem ekkor, sem ezután nem találni nyugat-európai értelemben vett nagyszabású, módszeres várostromokat, nem a zöld mezőkön, friss paripáik hátán nyargalászó magyar vitézek virtusában, és nem is a fejedelem személyes „cselszövő természetében” érdemes keresni. Az adott körülmények között Bethlen ugyanis azt az utat választotta, amin egyáltalán célba érhetett: a megtévesztés, színlelés, konspiráció és a diverzió útját. Ő maga erdélyi hadaival még át sem lépte a fejedelemség határát, amikor 1619. szeptember 5-én titkos híve, Rákóczi György királyságbeli hajdúkból álló magánhadseregével már elfoglalta Kassát, Felső-Magyarország központját, és elfogta vagy elűzte a teregég vezető Habsburg-párti tisztségviselőit, akik az ellenállást megszervezhették volna.⁶⁷

Miután Bethlen szeptember 20-án maga is bevonult Kassára, egyre szaporodó hadait két részre osztotta: maga a fő erővel az északi úton, a Kassa–Lőcse–Késmárk útvonalon Nagyszombatra tartott, alvezérét, Rhédey Ferencet pedig egy másik sereggel a déli úton, a török határ mentén a végvárak megszerzésére küldte Fülek és Érsekújvár irányában. Útjukat Rákóczi után a fejedelem más titkos magyarországi hívei is „egyengették”, a várak legénysége például már „fel volt készítve” az erdélyi generális érkezésére: több helyen tisztjeiket lefogva, maguk adták át a várat az erdélyieknek. Október 2-án még a védelmi rendszer egyik fő vára, Érsekújvár is megadta magát.⁶⁸

Ilyen esetekben a győztes támadó általában számíthat a siker okozta „pszichológiai dagály” hullámainra – és ez Bethlen ügyét egészen 1621-ig repítette előre a Magyar Király-

⁶⁴ Pálffy 2012. 35–61. o.

⁶⁵ Egy holland kutatónak talán mi is elhisszük: „a formal siege cost an enormous amount of money” (*Olaf van Nimwegen: The Dutch Army and the Military Revolutions, 1588–1688. Woodbridge, 2010. 139. o.*); a XVI. század végi itáliai számításokra Ágoston Gábor hívta fel a figyelmet a hazai szakirodalomban: A török hadsereg löporellátása a 16–17. században. *Zalai Múzeum*, 1992. 65. o. Az angol-szász hadtörténeti irodalomban is csupán nemrég bukkant fel az a gondolat, hogy lehetséges, hogy a nagy és kis államok és a gazdag és szegény államok hadviselése már csak az anyagi háttér különbözősége okán is eltérhetett egymástól a kora-újkorban (is). A bajor választófejedelem vezette katolikus Liga és a spanyol korona stratégiájának összehasonlítása: *Simon Adams: Tactics or Politics? „The Military Revolution” and the Hapsburg Hegemony, 1525–1648. In: The Military Revolution Debate 1995. 263–266. o.*; Bethlen feltételezhető hadügyi költségeiről: *Czigány 1981.*

⁶⁶ Bethlen épp ezért nem javallotta ezt a metódust Gusztáv Adolf svéd királynak 1626-ban sem, mert szorította „az igen erős városok és kikötők mennyi időt fognak elvenni, egyetlen erő az egész nyarat felemészti”. *Nagy Gábor: Adalék Philip Sadler 1626. évi erdélyi követségéhez. Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica*, 2008. 3. sz. 378. o. http://www.uni-miskolc.hu/~philos/2008_tom_XIII_3/373.pdf (Letöltve: 2014. március 4.)

⁶⁷ Nagy 1969. 141–154. o.

⁶⁸ Nagy 1969. 157–164. o.

ságban. A Habsburg-kormányzat utóbb természetesen árulásként, esküszegésként értékelte ezeket a cselekedeteket, s a kivívott amnesztia ellenére az elszámolás azért nem maradt el. Az azonban mindenképpen elmondható, hogy Bethlen a régi zsoldos-hagyományoknak megfelelően járt el, amikor a régóta fizetetlen végvári katonaságtól – tulajdonképpen zsoldfizetés ígéretével – megvásárolta váraikat és szolgálataikat. Ez a magyarországi határvidéken szokatlan – annak kulturális, vallási választóvonal jellegből fakadóan a török ellenféllel szemben szinte elképzelhetetlen – viselkedés például a sokkal kisebb kulturális különbségek között „működő” németalföldi hadszíntéren bevett gyakorlat, volt, s takarékosági okokból még a gazdag spanyolok és hollandok is rendszeresen éltek vele, amikor csak alkalom adódott rá.⁶⁹

Bethlen sikeres „villámháborújának” megkoronázásaképpen, október 14-én egy bravúros merész hadmenettel Nagyszombatból lerohanta a királyság ideiglenes fővárosát, Pozsonyt is, s a város védelmére gyülekező császári erőket a falak előtt megsemmisítette. Pozsony és az oda menekült magyar királyságbeli rendi főméltóságok sorsa így megpecsételődött, ha kényszerből is, de csatlakozniuk kellett a fejedelem ügyéhez. És ami talán még nagyobb horderejű volt, ezzel a húzással a fejedelem kezére került a magyar királyi korona is, ami nélkül elképzelhetetlen lett volna, hogy reális esélye legyen később a magyar királyi méltóságra.⁷⁰ Végül, de nem utolsó sorban a fejedelem megszerzett egy Bécshez közeli fontos dunai átkelőhelyet, aminek segítségével szövetségesével együtt a Duna déli partján fekvő Bécset is fenyegetni tudta, s ennek hatására a cseh rendek ellen addig meglehetősen sikerrel operáló császári seregek Cseh- és Morvaországban is visszavonulásra kényszerültek.⁷¹

Sem előtte, sem utána erdélyi uralkodó nem aratott ilyen hatalmas katonai sikert, méltán írta hát– a következő két év fejleményeit is mérlegre téve – Julier Ferenc Bethlen első magyarországi háborújáról: „e hadműveletei alapján méltán sorolhatjuk őt a magyarság nagy hadvezérei közé.”⁷²

Bécs „megmentői”?

Homonnai Drugeth György és a lengyelországi „terrorlovasság”⁷³ Magyarországon (1619)

Amikor 1619 őszén Bethlen és cseh szövetségeseinek csapatai már a Duna déli partján, Bécs tőszomszédságában tanyáztak, Lengyelország felől Homonnai Drugeth György országbíró vezetésével jelentős – bár pontosan máig nem ismert – létszámú sereg tört be Felső-Magyarországra, s 1619. november 21-én Homonnánál legyőzték a hátország biztosítására hátrahagyott Rákóczi György hadát. Bethlen erre a veszélyre hivatkozva vonult vissza Bécs alól – így a lengyel történeti köztudatban ez a diverzáns akció oly módon vert gyökeret Sobieski János 1683. évi nagy győzelme mellett, mint Bécs „első megmentése”. Habár ezzel a kissé „ausztró-polonista” színezetű hiedelemmel a lengyel történetírás már

⁶⁹ Pálffy 2013. 151–158. o.; a nyugat-európai szokásokhoz: *David Eltis: The Military Revolution in Sixteenth-century Europe*. London–New York, 1995. 91. o.

⁷⁰ *Lukinich* 1921. 17–20. o.; *Nagy* 1969. 169–173. o.; *Pálffy* 2013. 144–145. o.

⁷¹ Vö.: *Gyalóky* 1929. 313–315. o.; *Brouček* 1979. 35–37. o.

⁷² *Julier* 1930. 238. o.

1970 tájékán leszámolt, s Magyarországon Nagy László is felhívta a figyelmet arra, hogy ez az esemény inkább lehetett ürügye, mint oka a fejedelem visszavonulásának (hiszen Bécs valójában megostromolhatatlan erősség maradt a szövetségek számára), a téma lengyel szakirodalmát Gebei Sándoron kívül senki nem méltatta figyelemre.⁷⁴

Pedig Homonnai akciójának tükrében Bethlen és a katolikus nemesi köztársaság, illetve a Habsburg-táborral szimpatizáló lengyel király viszonya, illetve II. Ferdinánd diplomáciájának erőfeszítései a Rzeczpospolita erőforrásainak megnyerésére – ahogyan azt Gebei is jelezte –, nyilván a korábbinál jóval komolyabb figyelmet érdemelnének a hazai kutatásban is: az ugyanis, hogy ez a betörés nem okozott sokkal súlyosabb következményeket, nem pusztán a fejedelem előrelátásán vagy az ő és tisztségviselői gyors válaszlépésein, de még nem is csak a betörés sújtotta vidék városainak és nemességének szilárdnak bizonyuló Bethlen-párti kiállásán, hanem legfőképp a vállalkozás alapvetően rendezetlen anyagi hátterén múltott.

Az Oroszországgal, illetve Oroszországban vívott hosszú és kegyetlen háború 1618-ban „munka” nélkül maradt veteránjainak – köztük 4000 hírhedt vált lisowczykot – többségét ugyanis csupán később érkező pénzek ígéretével tudta Homonnai és II. Ferdinánd megbízottja, Althan gróf a magyarországi vállalkozásra csábítani. Amikor azonban decemberre világossá vált, hogy a begéért zsold nem érkezik meg, a kozákok jó részén felmondta az engedelmséget és leváltotta addigi parancsnokait, majd a hónap közepén el is hagyta az országot.⁷⁵

Homonnai hada tehát valóban kegyetlenül dúlhatta az útjába kerülő vidéket (ahol egyébként nem az erdélyi fejedelem, hanem éppenséggel az elvileg velük szövetséges magyar király régi alattvalói éltek), de ilyen körülmények között a vállalkozás vezére a megfélemlítés és terror eszközeit is viszonylag rövid ideig tudhatta csupán kontrollálni – valójában arra sem volt tényleges esélye, hogy alig három hét után megakadályozza csapatai kivonulását az országból.⁷⁶

A Közép- és Kelet-Európában dívó igen kegyetlen hadviselés „jeles” képviselőinek rövid magyarországi „vendégszereplését” azonban kár lenne leegyszerűsítő következtések vagy ítéletek levonására felhasználni: akár van gyomra korunk szemlélőinek ehhez, akár nincs, a kor hadviselése így működött a térségben. Bethlen maga is azt tanácsolta Rákóczi Györgynek, hogy az ellenséget „csaták által szüntelen éjjel-nappal fárassza, fogyassza, quartirokban ha lehet éjszaka veresse fel, egy-két falunak megégetésével nem gondolhat ember, gyűjtsátok nyakában mindenünnent”.⁷⁷ S Bethlen nyugati szövetségeinek lelkiis-

⁷³ A 2013. évi évfordulós konferenciákon és korábbi publikációiban Kurucz György használta ezt a kifejezést a Homonnai Drugeth György parancsnoksága alatt álló lengyelországi kozák csapatokra.

⁷⁴ *Ryszard Majewski*: Cecora rok 1620. Warsaw, 1970. Nagy rámutatott arra, hogy a nagyhangú fogadkozások ellenére Bethlen egyáltalán nem küldött komolyabb haderőt a hátszág biztosítására Homonnai ellenében. Nagy 1969. 189–194. o.; v. ö. *Gebei* 2007. 78–82. o.; *Gebei Sándor*: Bethlen Gábor viszonya Rzeczpospolitához (1622-ig). In: Bethlen Gábor képmása 2013. 100–105. o.

⁷⁵ *Gajecky – Baran* 1969. 32., 35–36. o.; talán ez a magyarázata annak, hogy Homonnai csak 2500 saját emberéről írt, míg az egész betörő sereg ennél jóval nagyobb lehetett, lásd: Nagy 1969. 185. o. 189. j.

⁷⁶ „Amellett penigh minden jószágotokat, marhátokat mingyárt tüzzel emésztí meg és insuper az ő fölsége derék hadai minden óránként elérkezvén Gróf Althan és Koreczki herceg uramékkal, a várost elromboljuk, magatokat, feleségteket, gyermekteket koncra hányván...” Homonnai Drugeth György Kassához, 1619. nov. 30. Idézi: Nagy 1969. 187–188. o.

⁷⁷ Bethlen Gábor levele Rákóczi Györgyhez, 1619. dec. 3. Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei 1879. 159–160. o.

meretét sem zaklatta különösebben, hogy az erdélyi fejedelem majd milyen eszközökkel éri el a számukra kívánatos célt, a lényeg az volt, hogy „Bajorország fejedelme hátra tekintsen, és égő gabonája és házai megmentésére induljon”. Hiszen Bécs környékén már 1619-ben is égtek a falvak.⁷⁸

„Nicht vor dem Kind?” A fehérhegyi csata (1620)

Ezeknek a szempontok Bethlen 1620 tavaszán Csehországba küldött expedíciós serege vizsgálatakor juthatnak ismét kitüntetett jelentőséghez. Bethlen első Habsburg-ellenes háborújának ez a fejezete ugyanis megdöbbentő módon – valamiféle furcsa historikus „prüdéria” okán – szép lassan szinte kikopik a magyar történeti irodalomból.⁷⁹ Így állhatott elő az a sajátos helyzet, hogy az 1620. november 8-án Fehérhegynél, a harmincéves háború első valóban jelentős csatájában részt vevő erdélyi segélyhad tevékenységéről ma már többet lehet megtudni a francia Olivier Chaline monográfiájából, mint bármilyen kurrens magyar történeti szakirodalomból. Holott – mint épp ez a könyv bizonyítja – ezen a területen sokkal könnyebb lenne ráirányítani a reflektorfényt az erdélyi fejedelem katonai és diplomáciai tevékenységére, mint mondjuk az ősztől párhuzamosan folyó – Magyarországon sokkal jobban ismert – hazai hadműveletek, vagy magyar királyság megszerzéséért folytatott politikája révén, hiszen a háború más eseményeitől eltérően, ezúttal Bethlen jelentős csapatai tevékenykedtek fő hadszíntéren tevékenykedtek, s ott nem is csekély jelentőséghez jutottak.⁸⁰

Amikor ugyanis Bethlen 1620 áprilisában formális szövetséget kötött Pfalzi Frigyes-sel, és ismét katonákat küldött mellé, a császári sereghez néhány hónappal korábban csatlakozó lengyelországi segédcsoportoknak köszönhetően a Habsburg haderő – a magyar lovaság hiányának dacára – már ismét könnyűlovassági fölénybe került a cseh protestánsok hadával szemben. Bethlen lovasaira tehát égetően szüksége volt a cseheknek, s ez a katonaság a lengyelországi kozákkal kibontakozó „kisháborúban” különféle vélemények szerint is jól teljesített.⁸¹

Jelentőségüket már csak azért sem lenne lebecsülni, mert 1620 májusában ugyan még csak a fejedelem 2000 lovasát mozgósították a magyar határon túli expedícióra, de novemberben már Bethlen 5–6000 katonája tartózkodott Bornemissza János vezetésével a cseh főszere mellett az alábbiak szerint:

Kornis Gáspár – 4 zászló
Fekete Péter – 11 zászló
Horváth István – 3 zászló

Kálmán György? [Georg Kallmann] – 4 zászló
Kovács Péter – 6 zászló
Monachi Krisztián – 5 zászló.⁸²

⁷⁸ Kellner 2006. 106–107. o.; Wilson 2010. 302. o.

⁷⁹ Angyal Dávid még meglehetősen részletességgel írt az eseményről – mára azonban a hadtörténeti munkák is épp, hogy csak említik (Nagy 1984. 258–259.), sőt, még az előfordul, hogy csupán Bethlennek a csatába oda nem érő kontingenséről esik szó – Péchy Simon árulását emlegetve csupán. (Magyarország történeti kronológiája, 1526–1848. 2. k. Főszerk. Benda Kálmán. Budapest, 1989. 450. o.)

⁸⁰ Nagy 1969. 226–240. o.

⁸¹ Gajecy – Baran 1969. 46–55. o.; Chaline 1999. 82–83. o.; Bethlen Gábor levele portai követeihez, 1620. december 8. Erdélyi történeti adatok. 1. k. 1858. 337. o.

⁸² Chaline 1999. 102. o.

A becslések szerint még legalább 3000 lovas volt úton Péchy Simon kancellár vezetésével, akik végül alig egy nappal „maradtak le” a fehérhegyi csatáról.⁸³ Azaz ekkor már valószínűleg a fejedelem lovasságának több mint a fele a cseh hadszíntéren tartózkodott, s Bornemissza seregtete alkotta a szövetségesek seregének kb. a negyedét, lovasságuk közel felét. Azonban például Polišíenský – más külföldi szerzőkhöz hasonlóan – mégis úgy vélekedett róluk, hogy „nem voltak sem nagyon jól szervezettek, sem különösebben megbízhatóak”. Ha pedig így van, és helytállóak azok történetírói vélekedések, melyek szerint Bethlen katonái szinte értéktelen részét alkották a cseh rendek seregének, akkor a császári csapatok fölénye Fehérhegynél még nyomasztóbbnak tűnik: 26 000 fő 16 000 fővel szemben. Ez pedig tulajdonképpen már önmagában is elegendő ok lehetett volna a katolikus koalíció győzelmére.⁸⁴

Bethlen szövetségeseinek kimutatásaiból tudhatjuk, hogy ezeket a csapatokat Bethlen legkiválóbb tisztjei vezették, akikre a fejedelem később is rendszeresen nagy horderejű, önálló feladatokat bízott, s akik a következő évben igen jól helytálltak a császári hadakkal szemben. Miért nem jutottak hát lényeges szerephez a döntő összecsapáskor? – ezt a problémát érdemben már jó ideje nem vizsgálta a hazai történetírás.

Pedig a hazai kezdtek biztatóak voltak. A Milleniumra kiadott *Magyar nemzet története* című sorozat 6. kötetében Angyal Dávid még kellő távolságtartással és korrektséggel jelezte a problémák gyökereit: „Bethlen is nagyra becsülte a magyar lovasság támogatásának hasznát. Május közepéig már kétezer kétszáz lovas fogadott a szövetségesek számára. Ezek közül Bornemissza Jánost, az »ötszáz kopjás és ötszáz puskás lovasoknak« főkapitányát Anhalt herceg eggenburgi táborába rendelte, a többieket Thurn grófhöz küldötte. Csakhogy pénzt nem adhatott nekik. Azzal biztatta őket, hogy majd kapnak Eggenburgban. Bornemissza lovasai egy ideig nem akartak átkelni a határon, amíg zsoldot nem kapnak, s azzal fenyegetőztek, hogy oda mennek, a hol fizetést adnak nekik. Bethlen kemény fenyegetésére tovább indultak, s május 28-ikán az anhalti herceg eggenburgi táborába érkeztek. A herceg örömet megzavarta Bornemisszának az a kijelentése, hogy emberei haza szöknek, ha nem kapnak zsoldot. Anhalti Keresztély erre azt válaszolta, hogy a szövetségesek a magukéból kötelesek fizetni segítségre küldött csapataik zsoldját. Igen, így válaszolt Bethlen megbízásából Thurzó Szaniszló, a bányavidéki végek főkapitánya, csakhogy Bethlennek úgy is sokat kell költenie, a szövetségesek pedig évi járulékkal tartoznak, fizessenek abból előre huszonötezer forintot a magyar segédc csapatok zsoldjára. Azonban a szövetségesek Szent-György és Szent-Mihály napjára ígérték a járulék két felének lefizetését, most tehát azt mondták, hogy Szent-Mihály napja előtt nem volnának kötelesek fizetni. De mivel a magyar lovasok türelmetlenek voltak, Anhalti Keresztély annyit szerzett össze, a miből épen a legénység egy havi zsoldját fizethette, Bornemissza s a többi kapitány havi fizetését június elején még nem bírta megszerezni.”⁸⁵

Azaz ezek a csapatok gyakorlatilag a kezdet kezdetétől folyamatosan fizetetlenek voltak!⁸⁶ Csehországba küldésük révén valószínűleg Bethlen a saját költségein akart taka-

⁸³ Nagy 1969. 244. o. 309. j.

⁸⁴ Polišíenský 1991. 224. o.

⁸⁵ Angyal 1898. 264–266. o.

⁸⁶ A több mint száz éve ismert adatok ismeretében mindenképpen ideje felhagyni annak a XIX. századi legendának az ápolásával, miszerint Bethlen mindig rendszeresen fizette és fegyelmezte volna saját katonaságát – már csak azért is, mert ez a saját korában eleve teljesen életszerűtlen lett volna. Lásd: Nagy 1985. 172–173. o.

rékoskodni – csakhogy a szövetséges csehek még a saját csapataikat sem tudták rendesen fizetni. (Ám az ebből fakadó problémák ettől kezdve a csehországi lakosságot, és nem Bethlen alattvalóit sújtották – ahogyan az egykor Mátyás király zsoldosserege esetében is történt.)

Mindebből pedig törvényszerűen következett az egész hadsereg fegyelmezetlenné válása, moráljának zuhanása, durva és kegyetlen viselkedése az állítólag általuk védett ország lakosaival szemben. Ahogyan Josef Polišínský – egy magyarul is olvasható – írásában tömören összefoglalta, Frigyes király „katonái éppen olyan rablók voltak, mint a császári hadsereg”⁸⁷

Ez alól természetesen Bethlen katonái sem lehettek kivételek – ám épp ezért értelmetlen is őket egyedül hibáztatni egy általánossá jelenség miatt, amiből a későbbi kutatók közül ki-ki ízlése és világszemlélete vagy épp az aktuális politikai elvárásoknak megfelelően emelt ki részleteket. Míg Polišínský 1971-ben épp a Tábor városát védő, Hollandiából érkezett segédcsoportok elleni vidéki elégedetlenséget hangsúlyozta, a harmincas évek nagyhatású brit monográfiája, Veronica Wedgwood Bethlen lezüllött martalócként viselkedő katonáinak szerepéről emlékezett meg, akik segítség helyett inkább „aláásták” Pfalzi Frigyes uralmának hazai támogatását.⁸⁸

Az akut fizetlenség volt tehát az a tényező, aminek természetes következményeként elharapózhatott a Bornemissza vezette csapatokban a zsákmányolás – aligha véletlenül írta Bethlen híressé vált levelében a csata után, hogy „harmada sem volt jelen, mind kurva anyjokban voltak akkor is praedálni...”⁸⁹ Vagyis a fejedelem szerint a kb. 5–6000 emberből csupán napjából 1500–2000 volt jelen a csata napján!

Bethlen katonáinak a fehérhegyi csatában nyújtott teljesítményét azonban más tényezők is hátrányosan befolyásolhatták. Így számolnunk kell a csata előtti éjszakán lezajlott császári rajtaütés hatásával is, amikor Gauchier ezredes vezetésével 600 lovas kozák és vallon, valamint 500 gyalogos muskétás Ruzyne falunál megtámadta a magyar tábor, és ott nagy riadalmat keltve levágott Bornemissza csapatából 200 álmából felriadt embert, nagyon sok állatot és zsákmányt is elragadva tőlük. Ezek után nem csak Bethlen katonáinak morálja zuhant a mélypontra, az esemény az egész szövetsége sereg számára rossz ómenként hatott a másnapi csata előtt – mint ezt Fehérhegy francia monográfiája, Olivier Chaline kiemelte.⁹⁰

Végezetül Bethlen csapatainak harcértékét hátrányosan befolyásolhatta a főparancsnok, Bornemissza – figyelembe nem nagyon vett – sebesülése, ami miatt a döntő napon nem ő vezényelte a katonákat, hanem az egyik alvezére, Kornis Gáspár, akinek azonban csataterv szerint háromzászlónyi katonasággal a cseh csatarend első vonalának jobb szélén kellett volna tartózkodni harc közben. Onnan viszont aligha lett volna érdemi befo-

⁸⁷ Polišínský 1980. 23. o. Sőt, egyes esetekben tulajdonképpen akár szó szerint ugyanazokról a katonákról is lehet szó, hiszen például 1619-ben Somogyi Mátyás és Forgách Miklós huszáralakulatainak legénysége még a császári „színekben” dülta Csehországot – és lázadt fel a zsákmányolást tiltó parancsnokuk, Bucquoy retorziói miatt: *Gömöry Gusztáv*: *Eltűnt magyar ezredek. Hadtörténelmi Közlemények*, 1888. 531–533. o.; Eszterházy Miklós 1. k. 1863. 56–57. o.

⁸⁸ Polišínský 1980. 28. o.; *Tózsá-Rigó* 2013. 60. o.

⁸⁹ Bethlen Gábor levele a Szepesi Kamarához, 1620. november 23. Idézi: *Nagy* 1969. 248. o.

⁹⁰ *Chaline* 1999. 92–97. o.

lyása a harmadik vonalban tartózkodó seregzömré – és azt sem tudhatjuk, hogy a hirtelen parancsnokváltás pontosan milyen következményekkel járt.⁹¹

A végeredmény jól ismert: a cseh felkelők első két hadrendjének rendkívül gyors megingatása és áttörése után a császáriak jobbszárnyán szolgáló lengyel-kozák lovasság Rusinowski vezetésével rövid időn belül eljutott a cseh csatarend gerincét jelentő dombvonalat tetejére, ahol azután harcba keveredett a szintén domb tetejére tartó harmadik – tartalék – vonal magyar csapataival, akik látva a szövetséges lovasság pánikszerű visszavonulását, némi küzdelem után maguk is inkább menekülésbe kezdtek. „Vilmos weimari herceg meg akarta állítani Kornist – írta Angyal Dávid a végjátékról –. Erre a magyar vezér latinul csak annyit mondott: »A németek futnak.« A herceg szintén latinul válaszolt: »Nem akarok e napon német lenni, magyar leszek. Csak maradj mellettem.« Kornis egy pillanatra visszafordult, de azután tovább menekült.”⁹²

Nem a méret a lényeg? Érsekújvár védelme (1621)

A vesztes csata után a szövetségesek koordinált ellenállása megtört, Bethlen csapatai pedig gyorsan visszahúzódtak Magyarországra, és néhány határszéli morvaországi város és erősség körül zaklatták egymást Bucquoy téli szállásra vonuló katonaságával.⁹³ A következő év azután Bethlen Gábor hadvezéri – és uralkodói – pályafutásának egyik legfontosabb éve lett: 1621 tavaszán II. Ferdinánd kb. 20 000 főt számláló, diadalmas hadserege Magyarország felé tartott, és Bethlennek jószerével egyedül kellett felvennie vele a harcot. A fejedelem igyekezett – későbbi politikai végrendeletének szellemében – saját országa határaitól minél távolabb feltartóztatni a támadókat, ezért a Magyar Királyság kulcsfontosságú stratégiai pontjain: Pozsonyban, Nyitrán, Trencsényben, Érsekújváron komoly helyőrségeket hagyott, maga pedig visszavonult Kassa térségébe újjászervezni a seregét. Az 1619. évi „pszichológiai dagály” után azonban most jelentős „pszichológiai apály” következett, ami ezúttal is a korábban sikeres támadóknak kedvezett: Pozsony és Nyitra harc nélkül megadta magát. Érsekújvár modern erősségében azonban a hátrahagyott 3500 gyalogos és 200 lovas végül is a várkapitány minden ingadozása dacára kitartott a fejedelem ügye mellett.⁹⁴ És ez az egyetlen korszerű erődítmény el is döntötte a hadjárat sorsát!⁹⁵

Az 1980-as években, amikor az angolszász világban már javában dúlt a „hadügyi forradalom-vita”, de Magyarországon még nem igen vettek tudomást róla, már felmerült az a kritika Parker nézeteivel szemben, hogy az új típusú erődítmények – mint amilyen az érsekújvári is volt – valóban szükségessé tették-e az ostromló seregek erejének növelését, illetve a Gonzaga család Mantovájának példájára alapozva, megfogalmazódott egy olyan nézet is, miszerint a kisállamok óriási előnyökre tettek szert a nagyhatalmakkal szemben az új

⁹¹ Polišenský 1991. 223–224. o.

⁹² Chaline 1999. 194–195. o.; Angyal 1898. 290–291. o.

⁹³ Polišenský 1991. 231–246. o.; Gajecy – Baran 1969. 60–62. o.; vö.: Nagy 1969. 263–271. o.

⁹⁴ Lukinich 1921. 204–211. o.; Komáromy András: A nyitrai árulás. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1894. 599–612. o.; Nagy 1969. 259–279., 280–281. o.

⁹⁵ Érsekújvár erődítéséről: Domokos György: Ottavio Baldigara: egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Budapest, 2000. 49–52. o.

erődítéseknek köszönhetően, amelyek akár a létüket is garantálhatták.⁹⁶ Habár Mantova és Casale esetét a magam részéről korántsem tartom szerencsés példának, hiszen az ostromló Habsburg seregeket tizedelő járvány és Franciaország felmentő seregének érkezése nélkül megvédelmezésükre és így Mantova „önállóságának” megőrzésére esély sem lett volna, az Érsekújvár körüli események kapcsán alighanem sokkal érdekesebb esettanulmány születhetett volna e vitában.

A felvonuló császári hadsereg ugyanis a fejedelem információi szerint júniusban is csupán 9–10 000 gyalogosból és 3–4000 lovasból állt, akik mindössze 4 nehéz ostromágyút és 7 kisebb falkont hoztak magukkal, és ezek az erők nem voltak képesek teljes ostromzárat vonni Érsekújvár köré – a támadók miatt még a vár összes kapuját sem kellett bezárni, a védők összeköttetése folyamatosan fennmaradt a külvilággal.⁹⁷ Amikor pedig a jól ismert Horváth István és Bornemissza János vezetésével megérkezett Bethlen 4–6000 fős lovasági erősítése a Nyitra folyó túlsó partjára, az ostromlókából, ostromlottak lettek: megfelelő könnyűlovasági támogatás nélkül Bethlen portyázóit ugyanis nem tudták távol tartani a saját élelmiszerszállítmányaiktól, zsákmányosaiktól.⁹⁸

Amikor pedig Bucquoy 1621. július 10-én egy nagyobb különítménnyel megpróbálta elűzni a táborát nyugtalanító erdélyieket, Horváth István 1200 lovassal a táborukig űzte vissza a császáriakat, ahol azok 300 lövész elé csalták Horváthékat, de ezek tüze sem tudta a rohamot feltartóztatni. Ekkor sietett szorongatott katonái megsegítésére 300 fős személyes kíséretével maga a neves főparancsnok, Bucquoy is, aki azután el is esett ebben a csetepatében.⁹⁹

Ez az esemény végképp eldöntötte az érsekújvári ostrom sorsát, a demoralizálódott, éhező, járványoktól elgyengült császári sereg otthagya ostromműveit, és az erdélyiek sorozatos támadásainak kitéve, végül a Duna csallóközi szigetére szorult vissza, ahol Bethlen csapatai már kevésbé tudtak ártani neki, és ahonnan Pozsonyt is sikerrel fedezték a fejedelem újabb ostromkísérlete alkalmával.¹⁰⁰

Habár Bethlen – nem kis részben a korán beköszöntő őszi esők miatt – később hasonlóképpen nem boldogul Pozsony ostromával, a harmincéves háborúnak abban az időszakában, amikor a spanyolok és a Johann t'Serclaes Tilly tábornok vezette Liga hadsereg végképp felmorzsolta Pfalzban az ellenállást, az, hogy Bethlen a Magyarországon ellelve felvonultatott hasonló erejű, kb. 20 000 főnyi katonaságtól nem szenvedett rövid úton döntő vereséget, sőt, ellentámadásba tudott átmenni, és 1622 elején Nikolsburgban végül olyan békét tudott kötni II. Ferdinánddal, ami még neki hozott rang, erő és területi gyarapodást, alighanem a háború első szakaszának a legjelentősebb Habsburg-ellenes sikerei közé számítható.¹⁰¹

⁹⁶ John A. Lynn: *The trace italienne and the Growth of Armies: teh French Case.* In: *The Military Revolution Debate* 1995. 169–199. o.; Thomas F. Arnold: *Fortifications and the Military Revolution: the Gonzaga Experience, 1530–1630.* In: uo. 201–226. o.

⁹⁷ Bethlen Gábor levele Thurzó Imréhez, 1621. június 18. Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei 1879. 333–334. o.

⁹⁸ Nagy 1969. 284–285., 291. o.

⁹⁹ Nagy Júlia: *Kiadatlan térkép Érsekújvár 1621. évi ostromáról. Hadtörténelmi Közlemények,* 1930. 155–160. o. – a császári alakulatok részletezésével.

¹⁰⁰ Nagy 1969. 292–299. o.

¹⁰¹ Wilson 2010. 323–324. o.

A külföldi szakirodalomban mindennek viszonylag kevés tér és figyelem jut. Az viszont mindaddig a hazai kutatók figyelmét is elkerülte, hogy vajon miféle, általában csak Habsburgnak vagy császárnak – néha egyszerűen osztráknak vagy németnek – nevezett hadsereg ellenében érte el ezt a sikert Bethlen. Konkrétan milyen erő is volt az, ami képtelennek bizonyult arra, hogy megbirkózzék Érsekújvár erődítményével?

Polišenský munkáiból úgy tűnik, hogy ekkor – a katolikus Liga csapatainak távollétében – II. Ferdinánd jórészt olyan csapatokat tudott Bucquoyra bízni, melyek korábban a spanyol uralkodó bocsátott az ő rendelkezésére – hiszen a császári haderő jó részét 1620-ban már ilyen egységek tették ki –, azaz Bethlen vitézei részben a kor első számú európai nagyhatalmának Itáliából és Németalföldről átcsoportosított katonaságával néztek farkasszemet. Ha az utókor nem is, maga Bethlen tökéletesen tisztában volt ennek jelentőségével, hiszen többször is említette leveleiben, hogy katonái a németek mellett franczuz [vallon], spanyol egységekkel is verekedtek.¹⁰²

És ez, a nyugat-európai mércével egyáltalán nem lebecsülendő erőt képviselő hadsereg a magyarországi viszonyok között még arra sem volt képes/alkalmas, hogy tisztességesen körülzárjon és megostromoljon egy 'trace italienne' módra épített erősséget. Sőt, a kozák könnyűlovasság korábbi támogatását nélkülözve – a rendelkezésre álló magyar könnyűlovasságot pedig katonai szempontból gyorsan elvesztegetve –, meglehetősen kiszolgáltatott helyzetbe került Bethlen lovasságától, és ennek köszönhetően teljesen elveszítette a kezdeményezést.¹⁰³ Miután Magyarországon elmúlt a döntő siker esélye, és 1621-ben lejárt 12 éves spanyol–holland fegyverszünet, s ezt követően megindultak a küzdelmek Németalföldön, az erőket ismét nyugatra kellett koncentrálni, így fokról fokra kivonták ezeket a csapatokat a Duna térségből.¹⁰⁴

„Opugnare” necesse est? A hodonini ostromzár tanulságai (1623)

1623 augusztusában Bethlen sokkal kedvezőtlenebb nemzetközi helyzetben, igen távoli nyugati „szövetségesek” és az udvarában tartózkodó cseh emigránsok ígéreteire támaszkodva, de már nagyon is kézzel fogható török támogatás reményében kezdte újra háborúját II. Ferdinánd ellen – ismét megcsillogatva kiváló stratégia érzékét.¹⁰⁵

Habár ezúttal a végvárak látványos átállása elmaradt, Bethlen a nikolsburgi békében megszerzett hét észak-kelet magyarországi vármegye és az Erdéllyel szemben egykor létrehozott végvárvonal birtokba vételével és hadműveleti bázisának több száz kilomé-

¹⁰² Polišenský 1978. 81–83; vö. Monostori 2009. 1047. o. Érsekújvár alól: Bethlen Gábor levele Sáros vármegyéhez, 1621. július 11. Erdélyi Történeti Adatok 3. k. 1858. 344. o.; Pozsony alól: „melynél rettenetesebb harcon soha mi nem voltunk, mert császárnak 3000 és spanyol királynak 4000 gyalogja, kik között egy német sem vala, hanem mind spanyol, francia és neapolitanusok, dél után két órákor kezdvén gyaloginkkal való harcot, hatodfél órákor végződött és Istennek hála az victoria miénk lön.” Bethlen Gábor levele Rhédey Pálhoz, 1621. szeptember 2., Bethlen Gábor levelei Illésházy Gáspárhoz, 1619–1629. *Magyar Történelmi Tár*, XXVII. Budapest, 1915. 43–44. o.

¹⁰³ A császári hadhoz csatlakozó 4000 magyar lovast Bethlen katonái 1621. július 2–3-án szétverték, a császári szolgálatban álló lengyelországi könnyűlovasságot pedig a lengyel kormányzat a katasztrófálisan alakuló török háború hatására részben még korábban hazahívta, a maradékot pedig a Habsburg hadvezetés 1621 tavaszán szintén elbocsátotta a szolgálatból: Gajecy – Baran 1969. 61–65. o.

¹⁰⁴ Mindez talán II. Ferdinánd békülési hajlandóságához és a nikolsburgi békekötéshez is hozzájárult – de ennek a lehetőségnek a vizsgálatára új kutatások szükségesletnek. Vö.: Monostori 2009. 1047. o. 129. j.

¹⁰⁵ Piri 1999.; Nagy 1969. 158–165. o.; Angyal 1898. 348–349. o.

terrel való közelebb hozásával olyan kedvező kiindulási helyzetbe került, hogy a magyarországi rendek és katonaság viselkedése már alig-alig befolyásolhatta sikerét vagy sikertelenségét.¹⁰⁶

A támadás időpontja ismét remekül lett megválasztva, hiszen II. Ferdinánd országai szinte védtelenek voltak: a korábbi években még a térségben operáló spanyol csapatok visszatértek a Rajna vidékére, a más császári egységek a katolikus Liga csapataival Észak-Németországban működtek, így csak Bécs helyőrségére és a Csehországot megszálló viszonylag csekély haderőre, illetve kiegészítésképpen csupán a hirtelen fegyver alá szólított, tapasztalatlan újoncokból kiállított alakulatokra lehetett számítani. A lassú mozgósítás és gyülekezés miatt a császári sereget vezető nápolyi származású spanyol tábornok, Hieronymo Caraffa, Montenegró márkija az eredeti tervek és parancsok ellenére még Magyarország területén, a Vág folyóig sem juthatott el, így kénytelenségből csupán Morvaország „fedezésére” szorítkozhatott seregével.¹⁰⁷

Hogy milyen eredménnyel, arról igencsak megoszlanak vélemények: Morvaországban a várt felkelés elmaradt – a hazai irodalomban pedig fel sem merült a kérdés, hogy néhány protestáns emigráns, portyázó török, tatár és magyar csapatok élén vajon elérhette volna-e egyáltalán ezt a célt –, az országot viszont mélyen, a belső területekig felpredálták, állítólag ezerszámra hurcolva rabságba a lakosságot. Ezt pedig a határfolyó mellett, 1623. november 3-án Hodonínnál csapdába került császári hadsereg semmilyen mértékben nem tudta akadályozni. Lovasságuk gyöngesége miatt Caraffának és gyalogsági alvezérének, a hamarosan nagy hírnévre szert tevő Wallensteinnek ugyanis a bécsi tanácsok ellenére esze ágában sem volt nyílt mezőn szembeszállni Bethlen valószínűleg jelentős túlerőben lévő seregével.¹⁰⁸ Viszont ekkorra már Bethlen is elvesztette annak lehetőségét, hogy az eredetileg tervezett kétfrontos háború révén hosszú ideig nyugaton kösse le II. Ferdinánd erőit: a fejedelem potenciális nyugati támogatója, Braunschweigi Christian ugyanis a holland határ közelében, Stadtholnnál már 1623. augusztus 6-án katasztrofális vereséget szenvedett seregével – még mielőtt Bethlen egyáltalán átkelt volna a Tiszán. Így hosszabb távon II. Ferdinánd katonái azért további erősítésekre is számíthattak más hadszínterekről.¹⁰⁹

Az elsáncolt táborban éhező császári hadat azonban 1623. november 20-án végül mégsem egy felmentő sereg, hanem a fejedelem váratlan tárgyalási hajlandósága mentette meg a szégyenletes kapitulációtól: a semmiféle szervezett logisztikai támogatással nem rendelkező, de igen jelentős méretű, egyesült erdélyi-török hadsereg ugyanis szintén komoly ellátási gondokkal küzdött az épp általa feldúlt, felélt vidéken. A kialakuló patt-helyzetben tehát a fegyverszünetnek elvileg egyetlen alternatívája lett volna, ha Bethlen képes seregével még azelőtt döntő csapást mérni a sáncok mögé húzódott császári seregre, mielőtt a saját tartalékai végére ér. A fejedelem kacérkodott is a sáncok megostromlásának gondolatával, még az előkészületekkel (ágyúzás, seregfelállítás) is ijesztgette a védőket, ám végül rohamra mégsem került sor. A támadás elmaradását a hazai szakirodalomban Nagy

¹⁰⁶ *Szekfű* 1983. 210. o.

¹⁰⁷ *Broucek* 1993. 15–22. o.

¹⁰⁸ *Wilson* 2010. 346. o.; *vö.: Broucek* 1976. 22–24. o.; *Nagy* 1969. 345–350. o. Mindkét szembenálló hadseregről gyökeresen különböző adatok szerepelnek a forrásokban, de az valószínűsíthető, hogy a császári had a 10 000 főt sem érte el, míg ehhez képest Bethlen serege a boszniai pasa csapatával együtt legalább kétszeres túlerőben lehetett.

¹⁰⁹ *Guthrie* 2003. 105–116. o.

László – Bethlen általa is feltételezett valódi szándékaitól függetlenül – az erdélyi–török hadsereg taktikai alkalmatlanságával magyarázta.¹¹⁰

Sajnos ez esetben ismét elmaradt a helyzet komparatív vizsgálata, és fel sem merült a kérdés, hogy egy nyugati típusú hadsereg vajon a siker biztos reményével vágott volna-e bele ebben a helyzetben a hodoníni sáncok ostormába? A harmincéves háború széles példatára azt mutatja, hogy nem feltétlenül...

A korszak jelentősebb összecsapásaiban a támadó fél óriási veszteségei ellenére is csak a legkritikább esetben tudott érdemi eredményeket elérni a sáncok védőivel szemben, sőt, 1626-ban Dessaunál (Mansfeld Wallensteinnel szemben), 1632-ben Alte Vesténél (Gusztáv Adolf szintén Wallensteinnel szemben), 1634-ben Nördlingennél (ismét a svéd és német protestáns haderő a császáriak és spanyolok ellenében) minden esetben a támadó fél szenvedett súlyos kudarcot. Az tehát lehetséges, hogy egy nyugat-európai típusú hadsereget könnyebben rohamra lehetett volna vinni a sáncok ellen, mint Bethlen katonáit, de a végeredmény nem feltétlenül különbözött volna érdemben.

Azt pedig, hogy mire lehet számítani egy ilyen helyzetben, Bethlen maga is megsejtelhette 1619 októberében Urlichskirchennél a császáriak dunai hídfője ellen intézett cseh támadás alkalmával, amikor ugyan napokig olyan tüzérségi tűz zúdult a védőkre, amelyet Bethlen saját bevallása szerint még soha nem látott, de sem ez, sem a csehek későbbi támadása nem tudta megakadályozni a hídfő tervszerű – és nagyobb veszteségek nélkül történő – kiürítését.¹¹¹ Mindennek fényében utólag is igen kockázatos ötletnek tűnik a hodoníni sáncok megrohanása, és alighanem a Kemény János anekdotája szerint a fejedelem óhajával óvatosan szembehelyezkedő erdélyi generális, Kamuthi Balázs véleményében kell látnunk a kor magyar katonai bölcsességét.¹¹² A kelet-közép európai katonai hagyomány ugyanis – mint azt a XV. század végi cseh hadvezér, Cenovi Vlček Ulászló királynak szánt tanácsai ránk örökítették – ilyen esetre pont azt javallotta, amit Bethlen már 1621-ben és most is tett: „És ha ők [az ellenség] elsáncolva várnak téged, ne lödd őket, mert akkor meg tudnak sebezni az ágyúikkal, inkább keress egy kényelmes helyet, és addig várakozz ott, amíg kijönnek élelemért, vagy egy következő helyre vonulnak, várd őket szorgalmasan és mozgás közben támadj rajuk.”¹¹³

A fejedelem végül a kockázatos kísérlet helyett inkább a fegyverszünet elfogadását választotta – akkor még abban a reményben, hogy ennek révén egészen 1624. szeptember 29-ig a birtokában maradhatnak a Magyar Királyság ismét megszállt területei, a gazdag bányavárosokkal együtt. Hogy az erősítésként érkező lengyelországi kozákok hírére tette-e ezt, mint egyesek hitték a Habsburg-táborban vagy messzebbre tekintő politikai célzattal, hogy a rövid távú katonai siker révén el ne veszítse a II. Ferdinánddal kötendő megállapodás lehetőségét – mint azt Thomas Roe, a konstantinápolyi angol követ állította – egyelőre nem tudhatjuk biztosan, ennek kiderítésére még egészen biztosan további kutatások szükségesek.¹¹⁴

¹¹⁰ Nagy 1969. 347–348. o., vö.: Nagy 1985. 212. o.

¹¹¹ Nagy 1969. 175. o.

¹¹² Kemény János Önéletírása 48. o.

¹¹³ Otto Frankenberg: Husitské válečnictví po Lipanech. Praha, 1960. 190. o. (Az idézett részlet Samuel Beña angol fordításának magyarra ültetett verziója.)

¹¹⁴ A várva várt lengyelországi kozákok ugyan már beavatkoztak a morvaországi harcokba, de Hodonínhoz végül csak jókora késéssel, december végére érkeztek meg: Gajecy – Baran 1969. 82–85. o.

Az azonban bizonyosnak tűnik, hogy az események illetően való alakulásában komoly szerep juthatott annak a konstantinápolyi palotaforradalomnak, ami 1623. szeptember 10-én megbuktatta I. Musztafa szultánt – és vele együtt a Bethlent támogató, a közös Habsburg-ellenes támadásba is beleyező nagyvezírt, Mere Huszeint is.¹¹⁵

Az mindenesetre egyáltalán nem volt kedvező jel, hogy a török csapatok a fegyverszünet megkötése idején már önkényesen kezdték is elhagyni a közös táborot, és addig összegyűjtött zsákmányukkal és foglyaikkal megkíséreltek minél hamarabb visszatérni török területre – ami jelentősen rontotta a fejedelem további tárgyalási pozícióit a fegyverszünet alatt. Ezt azután Bethlen épp az „ellenségei”, a magyar végvári vitézek közreműködésével toroltatta meg november végén.¹¹⁶

Ki is kerülte/kereste a nyílt csatákat? Drégelypalánk (1626)

1626 augusztusában Bethlen ismét haddal indult Gyulaféhevárról a Magyar Királyságba. Valószínűleg ez volt a legóvatosabb, diplomáciailag leginkább körülbástyázott vállalkozása: előzetesen hosszas tárgyalásokat folytatott Hollandia, Nagy Britannia és Dánia formálódó új Habsburg-ellenes koalíciójával, a hágai szövetséggel, amely végül formálisan is felvette tagjai közé Erdélyt.¹¹⁷

Nem kis szépséghibája volt azonban a nyugati kapcsolatnak, hogy a nagy terveket dédelgető katonai szövetség fegyveres erői Nyugat-Európában rendre ismét vereséget szenvedtek a császár és a katolikus Liga hadaitól: Mansfeld hadát 1626. április 25-én a császári sereggel Wallenstein tizedelte meg a dessauai hídfőnél, IV. Keresztély dán király fő erőit pedig Tilly, a Liga tábornoka verte szét Lutter am Barenberge-nél 1626. augusztus 27-én – és a vereség híre már szeptember első napjaiban ismert volt Magyarországon is. Az első kudarc azonban valószínűleg jót tett a nyugati hatalmak szövetkezési hajlandóságának, és az egyre kézzelfoghatóbbá váló Habsburg-katolikus fölény arra ösztönözte őket, hogy a Bethlennel való egyesülésre utasított Mansfeld révén egy délkeleti irányú „diverzióval” megpróbálják megosztani a katolikus erőket és elvonni a fő hadszíntérről a császár új – és váratlanul sikeres – hadvezérét, Wallensteint is. Így ezúttal valóban jelentős létszámú nyugati had volt úton a magyarországi hadszíntér felé – ám jó részük az ellenségé.¹¹⁸

Hasonlóan igen „vegyes” volt az összkép az Oszmán Birodalom tekintetében is. A nyugati diplomaták hathatós támogatásával Konstantinápolyból is sikerült engedélyt kapni a szövetkezésre – annak ellenére, hogy az ismét kiújuló perzsa háború miatt a Porta nem szívesen bocsátkozott volna komolyabb küzdelmekbe Európában. Mégis sikerült meggyőzni a portai főméltsóságokat, hogy jobb, ha II. Ferdinánd seregeit Bethlen hadai lekötik, mint ha a Habsburgok esetleges totális győzelme után esetleg szabadon az oszmá-

¹¹⁵ Thomas Roe így tudósított Bethlen motivációjáról „he might have forced them, if he had pleased; but then he had made his estate desperate of any reconciliation with the emperor and must resolve to continue the war, uncertain of the constancy of the Turks.” Idézi: *Angyal* 1898. 360. o. 3. j.

¹¹⁶ Eszterházy Miklós 2. k. 1866. 86–87. o.

¹¹⁷ *Piri* 1999. 169–175. o.; *Kármán Gábor*: Külföldi diplomaták Bethlen Gábor szolgálatában. In: *Bethlen Gábor és Európa* 2013. 151–160. o.

¹¹⁸ *Krüßmann* 2010. 80–613. o.; *Lockhart* 1996. 143–154. o.; Különbféle források adatai szerint Wallenstein kb. 14–15000 fős sereggel érkezhetett Magyar Királyságba, s a magyarországi csapatokkal kiegészülve a generális saját bevallása szerint szeptemberben-októberben kb. 11000 gyalogossal és 6000 lovassal rendelkezhetett. (*Czigány* 2004. 82. o.; v. ö. *Gyalóky* 1928. 434–435. o.; *Nagy* 1969. 403. o., 409. o. 33. j.)

nok ellen fordulhatnak. Amíg a Habsburgok gyöngék, egy „alacsony intenzitású konfliktus” révén tehát inkább el tudják majd kerülni a kétfrontos háborút, mintha csupán a béke megtartására törekednének.¹¹⁹

Csakhogy az oszmán hadsereg 1626 júliusában elszenvedett bagdadi veresége a korábban vártnál jóval inkább megnehezítette a portai ügyintézését – amikor a fejedelem tudomást szerzett róla, állítólag sóhajtván azt mondta: „látom, hogy meg kell békülnöm.”¹²⁰ Ugyanis Bethlen egyik fő régi támogatója, a keleti hadszíntéren tartózkodó nagyvezír konstantinápolyi helyettese, Gürdzsi Mehmed rögtön belebukott a vereség hírébe – így bár Bethlen ígéretei szerint júliusban már Sziléziában kellett volna lennie seregével, ebben a hónapra a Portától még nem hogy engedélye lett volna a hadjáratra, de a fejedelem ügyét szorgalmazó diplomatáknak jóval kevésbé lelkes utód, Topal Redzseb kajmekám meggyőzését kellett előről kezdeniük. Ő pedig engedélyt adott ugyan a hódoltságban öszszevont török csapatok bevetésére Bethlen oldalán – de csak a birodalom vagy Bethlen területeinek védelmében.¹²¹

Így állhatott elő 1626 őszén az a furcsa helyzet, hogy mind a Sziléziából és Morvaországból is kiszorított Mansfeld és a weimari herceg, mind az őt üldöző Wallensein csapatai már hetek óta Magyarország területén álltak, amikor szeptember 23-án Bethlen hadával Rimaszombatnál egyáltalán átlépte a fennhatósága alatt álló terület határát.¹²² Nem sokkal korábban II. Ferdinánd még azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy csapatai képesek lesznek részenként legyőzni az ellenséges seregetesteket, mielőtt azok egyáltalán egyesülhetnének Bethlen igencsak lassan beérkező főszeregével.¹²³

Az események csak az után gyorsultak fel, hogy 1626. október 20-án a budai pasa ostrom alá vette Nógrád várát, ami cselekvésre sarkallta Wallensteint is: teljes lovasságával és 2000 lóhátra ültetett gyalogossal, 10 könnyű ágyúval, meg három napi étellel felszerelve – de nehéztüzérség és málha nélkül – útnak indult Nógrád felmentésére.¹²⁴ Bethlen hadjárata tehát istenigazából még el sem kezdődött, s máris komoly problémái adódtak: a várakozásoktól eltérően nem sikerült idejekorán egyesülnie Ernő weimari herceg Mansfeld vezette hadával, ami a Kárpátokon való átkelés után, a gyors csatlakozás helyett még mindig a hegyek között fosztogatott a bányavárosok környékén – s közben a

¹¹⁹ *Angyal* 1898. 385. o.; *Kellner* 2006. 110. o.

¹²⁰ *Angyal* 1898. 393. o. Ez a sokat idézet mondat állítólag 1626 októberében, a barsi táborban hangzott el, de nehezen hihető, hogy Bethlen csupán ilyen későn értesült volna a nagyfontosságú hírről, aminek hatásai állítólag már júliusban érezhetőek voltak Konstantinápolyban.

¹²¹ *Angyal* 1898. 388. o. A fejedelemnek tehát nagyon is meg volt minden oka az óvatosságra. Bethlen egyetlen szerencséje alighanem az volt ebben a helyzetben, hogy augusztus közepén meghalt Szúfi Mehemed budai beglerbég, és – alighanem – Bethlen segítségével az a Murteza lett Budán az utóda, akit szerdárként már jóval korábban a fejedelem mellé rendelték Boszniából – aki azután elég harcias és viszonylag engedelmes szövetségesnek bizonyult. Murteza pályájáról: *Zahirović, Nedim*: Murteza Pascha von Ofen zwischen Panegyrik und Historie: Eine literarisch-historische Analyse eines osmanischen Wesirspiegels von Nergisi (El-vasfû I-kamil fi-ahvali I-veziri I-'adil). Frankfurt am Main, 2010.

¹²² Esterházy nádor ugyan lezáratta a Jablunkai-hágót a nyugati segélyhadak előtt, de Bethlen hívének, Illsházy Gáspárnak másutt mégis csak sikerült átjuttatnia őket a hegyeken. (*Nagy* 1969. 399–402. o.)

¹²³ *Eszterházy Miklós* 2. k. 1866. 389–391. o.

¹²⁴ *Gyalókey* 1929. 441. o. Az eredeti tervek szerint 5–6000 magyar királyságbeli katona csatlakozott volna hozzá, de Wallenstein panasza szerint ezeknek csak egy kisebbik része érkezett meg ténylegesen táborába. (1626-ból három, 500 fős magyarországi alakulat hadfogadási Bestallungja ismert.) *Czigány* 2004. 81–82. o.

fennállt a veszélye, hogy akár el is eshet Nógrád,¹²⁵ neki pedig esetleg egyedül kell majd megütközni Wallenstein váratlanul dinamikusan előrenyomuló hadoszlopával.¹²⁶

A politikai bölcsesség azt diktálta, hogy Nógrád alól mindenképpen el kell vonni a törököket, a háború logikája pedig azt, hogy mielőtt komolyabb ütközetbe bocsátkozna, össze kell vonnia a rendelkezésre álló erőket, ezért Bethlen előbb szeptember 30-án Drégelypalánknál – Wallenstein orra előtt – egyesült Murteza csapataival, majd némi halogató harc után egy rövid fegyverszünet leple alatt elhárított Drégelypalánktól Szécsény felé, hogy megkönnyítse nyugati szövetségesei csatlakozását – ahogyan azt már szeptember 28-án és 29-én is megírta a Ernő weimari hercegnek és Mansfeldnek.¹²⁷ A faképnél hagyott Wallenstein tehát szinte veszteség nélkül elérte célját: Nógrád alól már szeptember 28-án elvonultak az ostromlók. Bár ő korántsem annyira ódzkodott a csata vállalásától, mint Bethlen, ezután ő is visszatért Érsekújvári bázisához.¹²⁸

Ezután októberben mindkét fél észak felé indult, Wallenstein preventív módon a Vág vonalát próbálta ellenőrzése alá vonni, ezért fő erőit Galgócánál sáncolta el, és csapatai több kisebb táborát is létrehozta a folyóparton. Bethlen hadának támadásai azonban ezek közül végül többet is felszámoltak, a folyón azonban még így sem tudtak átkelni.¹²⁹ Ha a Magyar Királyság potentátjainak nagy reményei dacára a császári fővezér, az ebben a háborúban eddig az országban még nem látott méretű hadseregével, mást nem is tudott elérni, azt azért sikerült neki, hogy Bethlen ne tudjon „kitörni” a Vág mögül.¹³⁰

A háború katonai szempontból holtpontra jutott: Bethlen már október 10-től tárgyalni akart – hiszen még ellenfelei számára is várható volt, hogy a hegyek közé szorulva, a vezérlete alatt álló, tekintélyt parancsoló méretű hadsereget nem fogja tudni sokáig élelmezni és egyben tartani.¹³¹ Közben a járványok miatt Wallenstein hadserege is folyton fogyott, november 3-án már azt írta az uralkodónak, hogy fele annyi katonája van, mint amennyivel Magyarországra érkezett, lovait jórészt elveszítette, így tüzéségét kénytelen lesz Érsekújváron hagyni, s lovasságának gyöngülése miatt hamarosan a bekerítés veszélye fenyegeti majd.¹³² II. Ferdinánd ezért 1626. november 7-én utasítást adott a béketárgyalások megkezdésre.

¹²⁵ Krüssmann 2010. 614., 617–619. o., vö.: Nagy 1969. 404–407. o. Vác 1620. évi török kézre kerülésének hatásai (lásd: Papp 2011. 958–959. o.) nyomán könnyen belátható volt, hogy ennek Bethlenre nézve sok szempontból igen kellemetlen következményei lehettek volna.

¹²⁶ Bethlen egyedül nagyon is tartott a nyílt csata lehetőségétől: „még az nagy fejdelem is csaknem confundáltatott [megzavarodtatott] vala; kit maga ezután megvallott, és hallottam, hogy soha olyan szoros igye nem volt, kinek végét úgy rettegte volna, méltán is.” *Kemény János* Önéletírása 70. o.

¹²⁷ Nagy 1969. 409–410. o.

¹²⁸ Nagy 1969. 414., 420. o.

¹²⁹ Ezeket az apró a sikereket azután Bethlen jócskán felnagyítva tudatta a Portával, ahol ezután így váratlan hidegzuhanyként érte a szövetséges hatalmak diplomatáit a fejdelem békekötése. *Kellner* 2006. 111–112. o. Ennek kapcsán azt is érdemes lenne a későbbiekben vizsgálni, hogy a harsogó győzelmi jelentések nem épp az ellenkező hatást keltettek-e a kétfrontos háborútól ódzkodó portai főméltóságokban, mint amit a fejdelem remélhetett.

¹³⁰ Esterházy Miklós felterjesztése a királyhoz, 1620. [november 4–5.] Eszterházy Miklós 2. k. Pest, 1866. 435. o.

¹³¹ Uo. 435–436. o.; a nyugati szövetséges had már önmagában is sok gondot okozhatott: „Túróc vármegye keserűen sorolja fel Mansfeld és a weimari herceg seregének bűneit, közöttük tizenhat templom kirablását és egyházi férfiaknak, valláskülönség nélkül, bántalmazását.” *Szekfü* 1983. 231. o.

¹³² Wallenstein levele II. Ferdinándhoz, 1626. november 3. Eszterházy Miklós 2. k. Pest, 1866. 426–427. o.

Bethlen ezúttal sikeresen akadályozta meg a tárgyalások alatt Murteza pasával közösen a török had eloszlását – példátlan módon a Magyar Királyság területén jelölve ki nekik téli szállást.¹³³ December 20-án azután megszületett a pozsonyi béke. Wallenstein ezt már meg sem várta, egy héttel korábban kivonult seregével az országból. „Ha figyelembe veszem a saját és az ellenség erőit – írta a császári fővezér –, akkor azt látom, hogy most övé a felsőbbtség. Ne is gondolják, hogy ezt a sereget még egyszer Magyarországra lehet vezetni, mert ez a gazemberek országa, nem éri meg, hogy olyan sok derék ember nyomorúságosan halljon meg a nélkülözéstől.”¹³⁴

Ez a jórészt szeptember 20. és október 20. között zajló eseménysorozat mozgatta meg a legtöbb magyar hadtörténész fantáziáját, amiben szerintük ott rejtett a lehetőség arra, a magyarság „bajnoka” Bethlen, és a harmincéves háború legismertebb császári hadvezére egy nagy nyílt csatában mérje össze kardját egymással.¹³⁵ Az adatok azonban azt mutatják, hogy – bármennyire is kárhoztatták ezért – Wallenstein eleve nem tervezett ilyen csatát Magyarországon és csupán Nógrád felmentése érdekében hajlott rá, hogy komolyabb harcba bocsátkozzék.¹³⁶ Bethlen pedig, akinek eredeti terve igen gyorsan kútba esett Mansfeld és a weimari herceg kezei csatlakozása miatt, leginkább azért tett meg mindent, hogy a számára kedvezőtlennek tűnő körülmények között éppenséggel elkerülje azt. Figyelemre méltó az is, hogy az egyesülés után sem próbálta többé érdemben kamatoztatni főlényét – úgy tűnik, hogy ekkor már csupán tárgyalási aduként használta csapatait.¹³⁷

Ki „kereste” tehát itt a döntő csatát? Egyáltalán megalapozott-e az a feltevés, hogy a kor nyugat-európai hadviselésének képviselőjeként – a fegyelmezett pikás és lövész gyalogság tömegeire alapozva – Wallenstein vagy más császári hadvezérek inkább hajlottak a nyílt csaták megvívására a magyarországi hadszíntéren, mint az ilyen küzdelmekre alkalmatlanabbá minősített magyarországi vagy erdélyi csapatok vezérei? Elmaradhattak volna egyáltalán ezek a nagy csaták, ha az egyik fél szándékosan, módszeresen keresi őket? Kimutatható-e például Bethlen hadának a gyöngye gyalogsága miatti taktikai alóbbrendűsége, amit például Nagy László jelzett műveiben?¹³⁸

A kisebb ütközetek mérlege ugyanis még Nagy szerint sem negatív Bethlen katonái számára – pedig ezekben időről-időre akár több ezer fős kötelékek is összecsaptak, és az ellenfél minden esetben főlényben volt a kézi lőfegyverek terén. Igaz ugyan, hogy 1620 szeptemberében Lakompaknál Huszár István vezetésével Bethlen 3000 fős seregteste – mely főként a dunántúli végvárakból átpártolt királyi őrségekből tevődött össze – kudarcot vallott Dampierre fele akkora seregével szemben, de ugyanakkor 1619 őszén Bethlen könnyűszerrel semmisítette meg Pozsony falai alatt a császári gyalogság egyik jelentősebb különítményét, 1620 decemberében Óvárnál Petneházy István 1400 lovasa hasonló sikerrel küzdött meg az ellenfél túlerőben lévő, lovasságból és gyalogságból álló hadával, s a fejedelem lovassága 1621 júliusában is sikeresen mérkőzött Bucquoy csapataival Ér-

¹³³ *Angyal* 1898. 393. o.

¹³⁴ Idézi: *Nagy* 1984. 263–264. o.

¹³⁵ Gyalókay szövegeiből szinte süt a szomorúság, hogy ez nem történt meg: *Gyalókay* 1929. 446. o.

¹³⁶ *Nagy* 1969. 402. o.

¹³⁷ A legkritikusabb időszakban egyenesen napi tájékoztatást adott a királynak és a Wallenstein oldalán álló magyaroknak a megtett és tervezett lépéseiről, amit nehéz lenne másként értelmezni, minthogy megpróbált időt nyerni magának, és egyben elejét venni annak, hogy véletlenül egymásba botolva, akaratlanul is harcba keveredjenek a fő erők egymással. Eszterházy Miklós 2. k. 1866. 397–399. o.

¹³⁸ *Nagy* 1980. 13–15. o.; *Nagy* 1995. 206–216. o.; *Nagy* 1984. 230–238., 254., 264. o.

sekújvárnál, majd Pozsony és Nagyszombat védőivel is.¹³⁹ (Ne feledjük, hogy valójában ez a magyar „könnyűlovasság” – vagy legalábbis egy része –, fegyverzetét, taktikáját tekintve a kor lengyel huszárságának „édestestvére” volt, ami pedig igen hatékonynak bizonyult a korszak mezei csatáiban is.¹⁴⁰)

Tehát amikor Wallenstein óhajai kerültek szóba, aki 1623-ban és 1626-ban is ellenségei nyomasztó lovassági fölényétől tartott, érdemes lenne nem pusztán kifogás keresésnek vagy a habozás és „gyávasága” jelének tartani azt az óhaját, hogy Bethlen magyar, erdélyi, török, tatár lovasságával szemben hasonló típusú magyar, horvát vagy kozák lovasságot állíthasson szembe, mert ezek hiánya épp úgy kiszolgáltatottá tette a csapatait a táborban, mint a csatatéren.¹⁴¹ Míg Bethlen a budai beglerbég hadával együtt a legóvatosabb kalkuláció szerint is legalább 20000 lovassal rendelkezhetett, a császár generálisának a legoptimistább számítások szerint is legfeljebb csak 10000 lovasa lehetett, de az ismert adatok bizonytalanságai miatt a lovassági fölény akár 3:1-ehez is lehetett Bethlen javára.¹⁴²)

Sőt, talán azt is érdemes lenne mérlegelni, hogy nyilvánvaló módon Wallenstein maga is ennek a kelet-közép európai hadügyi kultúrának a gyermeke – ha felidézünk, hogy szülőhelye Morvaország csak Magyarország felől nézve van „Nyugaton” –, katonai tapasztalatait pedig abban a soknemzetiségű kompozit Habsburg hadseregben szerezte, amelynek hagyományosan fontos része volt a magyarországi könnyű- és közepes lovasság is. Kevésbé közismert róla, hogy még Basta seregében, az 1604–1606-os, Bocskai-ellenes hadjáratban kezdte katonai pályafutást és aligha felejtette el, hogy mi minden történhet egy nyugati típusú hadsereggel, ha az magyarországi támogatás nélkül mélyen benyomul Magyarország belsejébe.¹⁴³

Figyelemre méltó az is, hogy egész életében mindössze néhány nagyobb csatát vezényelt személyesen, és minden esetben védekező harcokat vívott – ami híres kortársához, Gusztáv Adolf svéd királyhoz képest eléggé eltérő hadvezéri alkatra utal. Természetesen nem véletlen, az sem, hogy a könnyűlovassághoz igen speciális viszony fűzte, s ennek nyomaira Wallenstein működésében épp a mi térségünk a kutatói hívták fel korán a figyelmet.¹⁴⁴ A hodoníni fiaskó után saját maga számára létrehozta az első horvát karabélyos ezredeket, és később is előszeretettel támaszkodott a könnyűlovasságra – remek példa erre Pechman ezredes különítménye, amellyel 1626-ban végigűzette Mansfeld hadát Szilézián és Morvaországon –, 1628 után pedig már egy állandó kozák alakulat is megtalálható volt a seregében.¹⁴⁵ A magyarországi hadszíntéren azonban az ilyen típusú lovasságból jóval többre és jobb minőségűre lett volna szüksége, mint amivel 1626-ban rendelkezett.¹⁴⁶

¹³⁹ Vö.: Nagy 1995. 214. o.

¹⁴⁰ Maga Bethlen aligha véletlenül vélekedett úgy, hogy „mindenkor megfutamodik ezer fegyveres [nyugat-európai típusú nehézlovas] 600 kopjás előtt, semmi fegyver nagyobb ellenségek nincsenek a kopjánál”. Bethlen Gábor levele portai követei számára, 1621. március 21. Török–magyarkori állam-okmánytár. Szerk. Szilágyi Áron – Szilágyi Sándor. I. k. Pest, 1868. 268. o.

¹⁴¹ *Gyalóky* 1929. 435–436., 438–439., 443., 447., 453. o., vö.: *Gajecy – Baran* 1983. 10–11. o.

¹⁴² *Gyalóky* 1929. 446. o.

¹⁴³ *Polišenský – Kollmann* 1997. 21–23. o.; *Gyalóky* 1929. 438., 453. o. Vö.: Nagy 1969. 421. o.

¹⁴⁴ Mint például: *František Martinek*: Valdštejn – voják. In: Doba bělohorská a Albrecht z Valdštejna. Ed. J. Prokeš. Praha, 1934. 165. o.

¹⁴⁵ *Ballagi* 1882.; *Gajecy – Baran* 1983. 17–23., 64–65. o.; Nagy 1969. 398. o.

¹⁴⁶ Saját lovasságát a fejedelem lovasságával szemben csirkékhez hasonlította, akiket nem képes Bethlen hadi népe ellen csatába küldeni: *Ballagi* 1882. 8. o.

Velük szerzett tapasztalatai azonban remekül kamatoztak a német hadszíntéren is. Amikor a neves brit katonai teoretikus, Liddel Hart *Stratégia* című könyvében a XVII. század nagy alakjairól vázolt portrékat, a Gusztáv Adolf nevét tartalmazó fejezetcím mögött – az indirekt megközelítés remek példajaként – valójában mégis Wallenstein 1632. évi sikerét mesélte, amikor a Nürnbergnél állomásozó óriási svéd hadsereggel szemben a felperzselt föld taktikáját alkalmazta, belekergetve ezzel Gusztáv Adolf éhező seregét az alte vestei sáncok elleni véres és sikertelen támadásba.¹⁴⁷ Bizonyos szempontból tehát Wallenstein tanulékonyabb volt, mint a nagy svéd király, akivel alig négy évvel azelőtt, 1628-ban Stanislaw Koniecpolski egyszerű már hasonló módon bánt el a lengyel hadszíntéren, Grudziądznál.¹⁴⁸

Epilógus: a harmincéves háború „hungarizálódása / polonizálódása”?

1644 késő tavaszán ismét jelentős Habsburg hadsereg vonult fel a harmincéves háború magyarországi hadszínterén. Ez a hadsereg azonban, mint az Czigány István kiváló tanulmányából kiderül, alapjaiban különbözött attól, amit 16 évvel korábban Wallenstein vezetett Bethlen ellen. Most 20 veterán császári ezred érkezett 4849 lovas, 330 dragonyos és 4713 gyalogos Johann Götz tábornok parancsnoksága alatt, amit Esterházy nádor 2–3000 főnyi hazai lovassága egészített ki. Ezeknek a csapatoknak már nem okozott gondot, hogy alig egy hónap alatt Galgóc környékéről Szerencsig szorítsák vissza az erdélyieket, de az elvileg elavult, jobbára középkorias erődítésekkel rendelkező Kassa módszeres ostromát már meg sem kísérelték – ostromtüzéségük sem lett volna hozzá.¹⁴⁹ Vagyis ez a Habsburg hadsereg sokkal jobban hasonlított ellenfeleire, az erdélyiekre, mint Bucquoy vagy Wallenstein csapatai 1621-ban és 1626-ban.

Mivel I. Rákóczi György svéd szövetségesei Morvaországban szintén hasonló képet mutattak, így az a paradox helyzet állt elő, hogy bár a szövetségi szerződés értelmében az erdélyi fejedelem háromezer nyugati gyalogosra tartott volna számot, Torstenson seregében egyáltalán nem volt ebből a fegyvernemből nélkülözhető mennyiség. 1644 nyarán ezért a svéd tábornok azt javasolta, hogy a morvaországi várak svéd őrségét cseréljék le az értéktelenebbnek tartott magyar gyalogságra, és az így felszabadult katonákat vegye magához az erdélyi fejedelem – 1645-ben pedig Brünn ostromakor éppenséggel ő volt már inkább rászorulva az erdélyi gyalogság támogatására. A legendás svéd hadsereg ugyanis a harmincéves háborúnak ebben a fázisában kis létszámú gyalogságával majdhogynem csak annyira volt képes komolyabb erődítmények módszeres ostromára, mint erdélyi szövetségeseik. Ezeknek a viszonylag mérsékelt létszámú, jelentős részben lovasságból álló hadseregeknek ugyanis értelemszerűen nem ez volt a fő „működési” területe.¹⁵⁰

Mindebben alighanem annak a jelét kell látnunk, hogy a Bethlen első magyarországi hadjárata óta eltelt negyed évszázadban – legalábbis egy időre – alapvetően megváltozott a hadviselés Európában. Mindez korábban azért nem volt nyilvánvaló a hadtörténeti szak-

¹⁴⁷ B. H. Liddell Hart: *Stratégia*. Budapest, 2002. 114–115. o.

¹⁴⁸ Majewski 1982. 187. o.; Frost 2000. 110. o.

¹⁴⁹ Czigány 2000. 298–299. o.

¹⁵⁰ Kármán Gábor: A fejedelem és a svédek. Lennart Torstenson emlékirata I. Rákóczi György 1645-ös hadjáratairól. In: *Fejedelmek, forradalmak, vasutak. Tanulmányok Erdély történetéből*. Szerk. Takáts Péter. Debrecen: 2000. 118–124. o.; Czigány 2000. 288., 291., 305. o.; Guthrie 2003. 41–42. o.

irodalomban, mert a legtöbb régebbi standard összefoglaló munka lényegében befejezte az események érdemi taglalását a legendás svéd király, Gusztáv Adolf halálánál az 1632. évi lützeni csatában. Mindaz ami e „hadtörténeti kultúrhérosz” halála után a háború hátra lévő, „alig” tizenhat éve alatt történt, szinte lényegtelen és mellékes aprósággá silányult, hiszen látszólag nem hordozott olyan állítólagos előremutató, mondhatni ’avantgarde’ vonásokat, amelyek méltóvá tették volna a beillesztését a nagy – és látszólag töretlen vonalú – összeurópai hadügyi fejlődési narratívába.

Paradox módon még az a Geoffrey Parker sem vette észre az ebben a megközelítésben mutatkozó ellentmondást, aki kiváló munkái révén az utókor szemében a spanyol birodalom haderejét is beemelte a kor „élvonalába”. Amikor Parker – nem kis részben a németalföldi spanyol forrásanyag ismeretében – megalkotta a maga fejlődési modelljét, a „military revolution” teóriáját, amely szerint az itáliai eredetű új erődépítézet fejlődése nyomán a növekvő hadsereg létszámokat és azon belül is egyre nagyobb gyalogos tömegeket kellene találnunk, térbeli differenciákkal ugyan számolt – például Németalfölddel ellentétben, a kevésbé megerősített Németföldön „még” fontosak a nagy csaták – ilyesfajta, a fő trenddel tulajdonképpen szemben haladó, időbeli hullámmással azonban úgy tűnik már nem.¹⁵¹ Pedig mire az első híres könyvében vizsgált időszak 1659-ben lezárult, állítólag már a flandriai spanyol sereg is majdnem fele részben lovasságból állt.¹⁵²

1634-ben Nördlingennél azonban még csak a császári hadsereg soraiban volt feltűnően magas a lovasság aránya: 5000 gyalogos mellett 7000 lovassal csatlakoztak a spanyolok 12 000 gyalogosához és 3000 lovasához. (Ez az erős lovassági jelenlét azután meghatározó jellemzője maradt a császári ármádiának a háború végéig.¹⁵³) Ám az 1635-ben kitörő francia háború hatására a spanyolok is megpróbálkoztak „hagyományos” lovassági hátrányuk ledolgozásával, és másutt is jelentősen nőtt a lovasság aránya a nyugat-európai hadseregeken belül.¹⁵⁴ A franciáknak például a háborúba lépésükkor még alig volt lovasságuk, ám ezután nagyon dinamikus fejlesztették ezt a fegyvernemet: 1641-ben például a szövetséges csapatokkal együtt a 10 855 gyalogos mellett már 7261 lovassal számoltak az itáliai haderejükben. Sőt, amennyire lehetőségeik engedték, magyar karabélyosokat, még lengyelországi kozákokat is alkalmaztak hadseregükben.¹⁵⁵ Úgy tűnik, mintha Kelet-közép Európa lovassági kultúrája ekkorra utat talált volna még a nyugat-európai államokba is.¹⁵⁶

¹⁵¹ *Geoffrey Parker: A hadügyi forradalom védelmében.* In: A korai stratégiai gondolkodás. Szerk. *Veszprémy László.* Budapest, 2005. 76., 84. o. Valószínű, hogy az 1655. évi svéd–lengyel háború kezdetén sem csupán a lengyel hadszíntér földrajzi sajátosságai miatt erősítették meg a svéd lovasságot. *Gebei* 2007. 156. o. 66. j.; *Dariusz Kolodziejczyk.* Az oszmán „katonai lemaradás” problémája és a kelet-európai hadszíntér. *Aetas*, 1999. 4. sz. http://www.aetas.hu/1999_4/99-4-12.htm (Letöltve: 2014. március 5.), hiszen már korábban, a németországi hadszíntéren is hasonló arányok voltak a svéd szolgálatban álló hadseregen belül: 1639-ben Banér tábornoknak 15 400 gyalogosa mellett például 15 000 lovasa is volt. *Parrot* 2001. 61. o.

¹⁵² *Fernandó González de León: The Road to Rocroi. Class, Culture and Command in the Spanish Army of Flanders, 1567–1659.* Leiden–Boston, 2009. 93. o.

¹⁵³ *Guthrie* 2003. 267–268. o. A császári hadsereg elméleti összlétszáma 1635-ben: 61 000 gyalogos és 39 500 lovas. *Parrot* 2001. 61. o. A későbbi csatákban megmutatkozó arányokra: *Guthrie* 2003. 42. o.

¹⁵⁴ *Robert Stradling: Spain’s military failure and the supply of horses, 1600–1660’.* In: *Robert Stradling: Spain’s Struggle for Europe,* London, 1994. 239–241. o.; *Robert Stradling: Filling the Ranks: Spanish Mercenary Recruitment and the Crisis of the 1640s.* In: uo. 260–262. o.

¹⁵⁵ *Parrot* 2001. 59–65. o.; *Ballagi Aladár: Magyar huszárok francia szolgálatban. Vasárnapi Újság,* 1880. 549. o.; *Gajecy – Baran* 1983. 47–58. o.

¹⁵⁶ A téma alaposabb vizsgálatát – tekintettel magyar vonatkozásaira – egy későbbi cikkben szeretném majd elvégezni.

Összegzés

Bethlen háborúinak feldolgozásai történetírásunkban épp úgy félreértésekkel, ideológiai ballasztokkal terheltek, mint az egész tágabb korszak. A XIX–XX. századi utókor elvárásainak „megfelelni” nem tudó akkori magyarországi hadügy valódi komplexitása egy nagyon szűkre szabott – és rosszul értelmezett – „nemzeti” nézőpontból tulajdonképpen érdemben vizsgálhatatlanná vált, a kor magyarországi és erdélyi katonáinak teljesítményei megfelelő reális mérce nélkül elsikkadtak, vagy épp groteszk módon túlértékelődtek, érényei és gyöngéi is gyakran alaposan félreértődtek.

Nem járt másképp a már szinte kultikus tiszteletnek örvendő erdélyi fejedelem, Bethlen Gábor sem, akit ugyan egyfajta piedesztálra emeltek a hadtörténeti munkák is, miközben a sorok között megbúvó kétség, hogy tényleg jó hadvezér volt-e, megfelelő hadsereg rendelkezett-e, sajátos agytorna mutatóványokra sarkallta a szerzőket, hogy Bethlen nagyságát bizonygassák. Mindez azonban mostanra mintha jelentőségét veszítette volna: Bethlen, az „államférfi” árnyékában Bethlen, a „katona”, mára szép csöndben eltűnt a kora újkori magyar történetírás témái közül.

A kortársak fejében azonban nem feltétlenül volt ennyi bizonytalanság. Mint a konstantinápolyi angol diplomata, Sir Thomas Roe példája mutatja, tudtak ugyan a fejedelem hadának egyoldalúságáról, gyöngeségeiről, de azzal együtt is hasznos, Bethlen kezében hatékony instrumentumnak ismerték azt el.¹⁵⁷ Mint láthattuk ez a haderő időről-időre – így 1621-ben, 1623-ban és 1626-ban is –, méltó ellenfélnek bizonyult a kor Habsburg hadseregei számára. Ez akkor is így van, ha Bethlen egy jó részt késő középkori belső struktúrájú állam vezetőjeként, egy erősen késő középkori hagyományok szerint működő hadsereg élén, még a harmincéves háborúban is egyfajta késő középkori metódus szerint járt is el: az offenzív stratégiát többnyire igen ügyesen vegyítette a defenzív taktikával, aminek szerves részét képezte a lovasság igen széles körű alkalmazása is.¹⁵⁸

Az is jól érzékelhető a történetésekből, hogy Bethlen nem csupán katona, hanem a harcmezőn is politikai és államférfi is volt, aki így legtöbb hadvezér kortársához képest rendkívül széles körű autoritással rendelkezett. Így katonai döntéseit – a szokásos hadtörténeti metódushoz képest – mindenkor egy sokkal szélesebb politikai mezőben lenne szükséges vizsgálni. Bethlen minden vállalkozásával sokat kockáztatott, és a lehetőségekhez képest nem csak katonai eszközökkel próbálta optimalizálni ezeket a kockázatokat: háborúival párhuzamosan mindig kereste a diplomáciai megoldásokat is. Elszigetelve, csekély saját forrásaira támaszkodva, időről időre beérte szerényebb „nyereséggel” is, ha az kézzel fogható közelségbe került. A Nagy László munkáiban hangoztatott stratégiai eredménytelenségek mögött tehát nem minden esetben kell szorosan vett katonai kudarcokat keresnünk. A harmincéves háborúban Bethlen talán valóban döntő szerepet tölthetett volna be, „ha a nyugati hatalmak nem késlekednek annyit és nem oly határozatlanok”.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Kellner 2006. 106. o.

¹⁵⁸ A késő-középkori taktika és stratégia összefüggéseinek kérdéseiről: Clifford J. Rogers: *The offensive/defensive in medieval strategy*. In: Von Crécy bis Mohács, Kriegswesen im späten Mittelalter (1346–1526) / From Crécy to Mohács, warfare in the late Middle Ages (1346–1526) / De Crécy à Mohács, guerre et art militaire au bas Moyen Age (1346–1526). ACTA 22. Wien, 1997. 158–171. o.

¹⁵⁹ Michael Strachan: *Sir Thomas Roe*. Salisbury, 1989. 162. o., idézi: Kurucz 2002. 57–58. o. Hogy miért nem így történt, biztosan további alapos kutatásokat érdemelne – legalább Magyarországon.

Esetében tehát az is biztosan elmondható, hogy tevékenységének vizsgálatára nem kínálkozik más lehetséges út, mint a külpolitikai és katonai lépéseinek szoros egymásrautaltságban történő feltárása – különös tekintettel az Oszmán Birodalomhoz fűződő sajátos és igen szoros kapcsolataira. Csak ha a magunk számára sikerül megnyugtató módon újraértelmezni tevékenységét, akkor várhatjuk majd, hogy egyszer a sokszor féloldalas, ismerethiánnyal küszködő – néhol pedig akár kifejezetten rosszindulatú – európai és angolszász történetírásban is „tisztuljon” a vele kapcsolatos kép.

BIBLIOGRÁFIA

- Angyal* 1898. *Angyal Dávid*: Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig. In: A magyar nemzet története. Szerk. *Szilágyi Sándor*. VI. k. Budapest, 1898.
- Angyal* 1928. *Angyal Dávid*: Gabriel Bethlen. Paris, 1928.
- Ballagi* 1882. *Ballagi Aladár*: Wallenstein horvát karabélyosai 1623–1626-ig. Budapest, 1882.
- Bánlaky* 2001. *Bánlaky József*: A magyar nemzet hadtörténete. Digitális kiadás: Arcanum Adatbázis Kft. 2001. <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/index.html> (Letöltve: 2014. március 4.)
- Bethlen Gábor állama és kora 1981 Bethlen Gábor állama és kora. Szerk. *Kovács Kálmán*. Budapest, 1981.
- Bethlen Gábor és Európa 2013. Bethlen Gábor és Európa. Szerk. *Kármán Gábor* és *Kees Teszelszky*. Budapest, 2013.
- Bethlen Gábor képmása 2013 Bethlen Gábor képmása. Szerk. *Papp Klára* – *Balogh Judit*. Debrecen, 2013.
- Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei 1879. Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei. Kiad. *Szilágyi Sándor*. Budapest 1879.
- Broucek* 1976. *Broucek, Peter*: Feldmarschall Bucquoy als Armeekommandant 1618–1620. In: Der Dreißigjährige Krieg. Beiträge zu seiner Geschichte. Schriften des Historischen Museums Wien 7, Wien, 1976. 25–57. o.
- Broucek* 1993. *Broucek, Peter*: Der Feldzug Gabriel Bethlens gegen Österreich 1623. In: Otto Friedrich Winter zum Geburtstag 75. Otto Friedrich Winter–Willibald Rosner. St. Pölten, 1993. 7–26. o.
- Chaline* 1999. *Olivier Chaline*: La Bataille de la Montagne Blanche un mystique les guerriers (8 novembre 1620). Paris, 1999.
- Czigány* 1981. *Czigány István*: Hadsereg és ellátás Bethlen Gábor korában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1981. 526–539. o.
- Czigány* 2000. *Czigány István*: A harmincéves háború és I. Rákóczi György 1644/1645-ös hadjárata. In: Erdély és Patak fejedelemszonya, Lorántffy Zsuzsanna: tanulmányok születésének 400. évfordulójára. Szerk. *Tamás Edit*. Sárospatak, 2000. 287–307. o.
- Czigány* 2004. *Czigány István*: Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe 1600–1700. Budapest, 2004.
- Erdélyi történeti adatok Erdélyi történeti adatok. Kiadta *Mikó Imre*. 1–3. k. Kolozsvár, 1855–1862.

- Eszterházy Miklós 1–2. k. 1863–1866. Galántai Gróf Eszterházy Miklós Magyarország nádora. Szerk. *Salamon Ferenc – Szalay László*. 1. k. Pest, 1863., 2. k. Pest, 1866.
- Frost* 2000. *Robert Frost: The Northern Wars. War, State and Society in Northeastern Europe, 1558–1721*. Harlow, 2000.
- Harai* 2013. *Dénes Harai: Gabriel Bethlen. Prince de Transylvanie et roi élu de Hongrie (1580–1629)*. Paris, 2013.
- Gajecy – Baran* 1969. *George Gajecy – Alexander Baran: The Cossacks int the Thirty Years War*. 1. k. (1619–1624) Rome, 1969.
- Gajecy – Baran* 1983. *George Gajecy – Alexander Baran: The Cossacks int the Thirty Years War*. 2. k. (1625–1648) Rome, 1983.
- Gebei* 2007. *Gebei Sándor: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások*. Szeged, 2007.
- Guthrie* 2003. *William P. Guthrie: The Later Thirty Years War: From the Battle of Wittstock to the Treaty of Westphalia*. Westport, 2003.
- Gyalókey* 1929. *Gyalókey Jenő: Bethlen Gábor mint hadvezér. Hadtörténelmi Közlemények*, 1929. 288–330., 417–463. o.
- Julier* 1930. *Julier Ferenc: Magyar hadvezérek*. Budapest, [1930.]
- Kellner* 2006. *Kellner Anikó: A tökéletes követ – elmélet és gyakorlat a kora újkori politikai kultúra tükrében. Korall*, 2006. március, 86–115. o.
- Kemény János Önéletírása* Krüssmann 2010. *Kemény János önéletírása*. In: *Kemény János és Bethlen János önéletírása*. Szerk. *V. Windisch Éva*. Budapest, 1980. (Magyar Remekírók)
- Walter Krüssmann: Ernst von Mansfeld (1580–1626), Grafensohn, Söldnerführer, Kriegsunternehmer gegen Habsburg im dreißigjährigen Krieg*. Berlin, 2010.
- Kurucz* 2002. *Kurucz György: Sir Tomas Roe és az erdélyi–lengyel viszony Bethlen Gábor fejedelemsége idején*. In: *Magyarhontól az újvilágig: Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára*. Szerk. *Erdődy Gábor – Hermann Róbert*. Budapest, 2002. 55–63. o.
- Lockhart* 1996. *Paul Douglas Lockhart: Denmark in the Thirty Years' War, 1618–1648: Christian IV and the Decline of the Oldenburg State*. Susquehanna University Press, 1996.
- Lukinich* 1921. *Lukinich Imre: Bethlen Gábor és Pozsony városa, 1619–1621. Századok*, 1921. 17–20. o.
- Majewski* 1982. *Majewski, Wiesław: The Polish Art of War in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. In: *A Republic of Nobles: Studies in Polish History to 1864*. Ed. by *J. K. Fedorowicz*. Cambridge, 1982. 179–197. o.
- Monostori* 2009. *Monostori Tibor: A Magyar Királyság helye az Ausztriai Ház országai között az európai spanyol hegemonia korában (1558–1648)*. *Századok*, 2009. 1023–1062. o.
- Nagy* 1969. *Nagy László: Bethlen Gábor a független Magyarországért*. Budapest, 1969.
- Nagy* 1972. *Nagy László: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban*. Budapest, 1972.
- Nagy* 1978. *Nagy László: A végvári dicsőség nyomában*. Budapest, 1978.
- Nagy* 1980. *Nagy László: Bethlen Gábor a magyar történetében*. In: *Bethlen Gábor állama és kora*. Szerk. *Kovács Kálmán*. Budapest, 1980. 3–18. o.
- Nagy* 1984. *Nagy László: Erdélyi fejedelmek a Habsburg-ellenes harcokban*. In: *Magyarország hadtörténete*. Főszerk. *Liptai Ervin*. 1. k. Szerk. *Borus József*. Budapest, 1984. 228–274. o.

- Nagy 1985. Nagy László: „Megint fölszánt magyar világ van...” Társadalom és hadsereg a XVII. század első felének Habsburg-ellenes küzdelmeiben. Budapest, 1985.
- Oborni 2003. Oborni Teréz: Az Erdélyi Fejedelemség hadtörténete. In: A magyar hadtörténelem évszázadai. Szerk. Király Béla – Veszprémy László. Budapest, 2003. 93–108. o.
- Olchváry 1888. Olchváry Ödön: Bethlen Gábor hadseregének szervezete s hadviselési módszere a II. Ferdinánd ellen viselt háborúban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1888. 601–616. o.
- Olchváry 1890. Olchváry Ödön: Bethlen Gábor első támadása II. Ferdinánd ellen. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1890. 339–341. o.
- Pálffy 2012. Géza Pálffy: Defense System in Hungary Against the Ottomans in Sixteenth Century: A Catalyst of Military Development in Central Europe. In *Warfare in Eastern Europe, 1500–1800*. Ed. by Brian J. Davies. (History of Warfare, 72.) Leiden–Boston, 2012. 35–61. o.
- Pálffy 2013. Pálffy Géza: A Bethlen-kutatás egy alig vizsgált kérdéséről: a magyar királysági rendek és az erdélyi fejedelem (1619–1622). In: Bethlen Gábor képmása 2013. 139–158. o.
- Papp 2011. Papp Sándor: Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta. *Századok*, 2011. 915–973. o.
- Parker 1988. Geoffrey Parker: The military Revolution. Military Innovation and the rise of the West, 1500–1800. Cambridge, 1988.
- Parrot 2001. David Parrot: Richelieu’s Army: War, Government and Society in France, 1624–1642. Cambridge, 2001.
- Péter 1982. Péter Katalin: „Two Aspects of War and Society in the age of Prince Gábor Bethlen of Transylvania.” In: *From Hunyadi to Rákóczi: War and Society in late Medieval and Early modern Hungary*, edited by János Bak and Béla Király. (East European Monographs 104.) New York: Social Science Monographs, 1982. 297–313. o.
- Péter 1990. Péter Katalin: Die Blütezeit des Fürstentums (1606–1660). In: *Kurze Geschichte Siebenbürgens*. Hg. von Béla Köpeczi unter Mitarbeit von Gábor Barta, István Bóna, László Makkai, Zoltán Szász. Budapest, 1990. 302–358. o.
- Péter 1992. L’âge d’or de la Principauté de Transylvanie (1606–1660). In: *Histoire de la Transylvanie*. Sous la direction de Béla Köpeczi. Budapest, 1992. 293–345. o.
- Piri 1999. Piri Zoltán: Bethlen Gábor fejedelem útja a hágai szövetségbe. *Történelmi Szemle*, 1999. 157–176. o.
- Polišenský 1978. Josef Polišenský: War and society in Europe, 1618–1648. Cambridge–New York, 1978.
- Polišenský 1980. Josef Polišenský: A cseh háború és az európai Kelet és Nyugat közti politikai kapcsolatok. *Világtörténet*, 1980. 2. sz. 15–27. o.
- Polišenský 1991. Josef Polišenský: The tragic Triangle: the Netherlands, Spain and Bohemia, 1618–1621. Prague, 1991.
- Polišenský – Kollmann 1997. Josef Polišenský – Josef Kollmann: Wallenstein. Feldherr des Dreißigjährigen Krieges. Köln 1997.

- B. Szabó* 2013. *B. Szabó János*: Bethlen Gábor, az újjászervező. A kora újkori hadügyi fejlődés Kelet-Közép-Európában: az Erdélyi Fejedelemség példája a XVII. század első felében 1. rész. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2013. 963–988. o.
- Szekfű* 1983. *Szekfű Gyula*: Bethlen Gábor. Bev. Pamlényi Ervin. Budapest, 1983.
- Szun Ce* 1995. *Szun Ce*: A hadviselés törvényei. Ford. *Tőkei Ferenc*. Budapest, 1995.
- The Military Revolution Debate 1995. The Military Revolution Debate. Ed. *Clifford J. Rogers*. Boulder, 1995.
- Tózsá-Rigó* 2013. *Tózsá-Rigó Attila*: Bethlen kép a német- és az angol nyelvű szakirodalomban. In: Bethlen Gábor képmása. Szerk. *Papp Klára – Balogh Judit*. Debrecen, 2013. 55–74. o.
- R. Várkonyi* 2013. *R. Várkonyi Ágnes*: Bethlen Gábor jelenléte Európában. In: Bethlen Gábor és Európa. Szerk. *Kármán Gábor és Kees Teszelszky*. Budapest, 2013. 9–75. o.
- Wilson* 2010. *Peter H. Wilson*: Europe's Tragedy. A New History of the Thirty Years War. Penguin, 2010.
- Wittman* 1952. *Wittman Tibor*: Bethlen Gábor mint hadszervező. Budapest, 1952.